

अप नः शोशुचदघम् ॥ ५ ॥ त्वं हि विश्वतोमुखं विश्वतः परिभूरसि अप नः शोशुचदघम् ॥ ७ ॥ द्विषो नो
 विश्वतो मुखातिनावेव पारयः अप नः शोशुचदघम् ॥ ९ ॥ स नः सिन्धुमिव नावयाति पर्धा स्वस्तये अप नः शोशु-
 चदघम् ॥ ८ ॥ ततः आचारात् सूर्यारार्यन्दद्यात् । पतिः पत्न्याः पृष्ठदेशे तिष्ठन् पत्न्या हस्तद्वयं आग्रहस्तद्वयेन अङ्गलिं
 वद्धा चतुर्हस्तेन अर्घ्यं गृहीत्वा हिरण्यस्तु पश्याः सविता देवता तृक्षुपृच्छनोर्ध्यादाने विनियोगः । ॐ आरुक्तेन
 रजसा वर्तमानो निवेशयन्नयतं यत्यक् हिरण्ययेन सविता रथेनादेवो याति भूवनानि पश्यान् । इति मन्त्रेण
 सूर्यां पश्यान् अर्घ्यं दद्यात् प्रगमेत् । ततः पतिर्वक्ष्यमाणेन पत्न्या शराववद्धानि फलानि दद्यात् । ॐ याः फलि-
 नीर्षा अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः । ब्रह्मपतिप्रसूतास्ता नो मुक्तत्रुहसः । सा च प्रसारिताकला सन्नुक्ता सती सुपुत्राः सुरूपाः
 सुवर्चसो मे भवेयुः । इत्यामंशन्ती गृहीयात् । ततः पतिः पत्नीं च उधार्य ततः पतिर्भार्याया नाभिदेशे स्वर्णाङ्गुरीं दद्यात् ।
 ॐ गर्भं धेहि दिनीबानि गर्भं धेहि सरश्चति । गर्भं ते अशिनो देवा बाधतां पुष्करञ्जो । इत्यनेन अङ्गुरी
 यथा भूमौ पतेत् । ततः पतिर्वक्ष्यमाणसूक्तं जपेत् । ॐ या ते गर्भो योनिमेतु पुमान् बाण इवेषुधिम् ।
 सुवीरो जायतां पुलस्तो दशमाशुः करोमि ते प्राजापत्यमागर्भो योनिमेतु ते । अनूनः पूर्णो जायतामनम्नोः श्रोणो
 पिशाचरितः । पुमांस्तु पुलो नदीतः पुमान् नु जायताम् । तानि भद्रानि वीजान्यवभा जनयन्ति नः । तानि भद्रानि वीजा-
 न्यवभा जनयन्ति नो । ते स्वः पुत्रान् विन्दन्व ना प्रसूधेन्नुका भव । कामः समुध्यातां मह्यमपराजित मे वमोऽयं कामः

विधेम वयं हव्यैः पावकभद्रशोचे । अश्वेरयिं विश्ववारं समिन्नास्मै विश्वानि देविणानि धेहि । अस्माकमग्ने अध्वबन्धसमु-
 सहसः सूनो त्रिधरश्च हव्यम् । वयं देवेषु सूक्ततः श्यामः शर्मज्जानस्त्रिवरुथेम पाहि । विश्वानिलो इत्युचो माध्यमात्रेयो
 वसुश्रुतश्चाभिर्जातवेदा अग्निर्देवता तृष्टुप्छन्दः अग्न्युपस्थाने विनियोगः । ॐ विश्वानिलो दुर्गहा जातवेदः सिन्धुं ननावा-
 दुरितातिपर्श । अग्ने अत्रिवश्यामसा गृणानो इन्माकं बोध्यवित्ता तनूनान् । यस्तु । हदा कीरिणामन्यमानो मर्त्यं मर्त्या यो
 हवीमि । जातवेदो यशोऽन्मासु धेहि प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमस्याम् । यस्मै त्वं सूक्ते जातवेद उ लोकमग्ने कृणवस्यो नं
 अशिनं सपुत्रिणं वीरवन्तुं गोमन्तुं रयिं न शतेष्वस्ति । इति षड्भिः । ॐ अग्निसु विश्ववस्तु ब्रह्माणमुत्तमम् । अतूर्तं प्रावयेत्
 पतिं पुत्रं ददाति दाशुषे अग्निर्ददाति संपतिम् । मासाहायायुधानृभिः । अग्निरत्यं रयुष्यदं जेतारमपराजितम् । इत्युक्तं
 रग्निमुपस्थाय । ॐ सूर्यो नो दिवस्पातु रात्रानुरीक्षादग्निर्नः पार्थिवेभ्यः । ॐ योषा सवितर्धाम्याति हरः शतं शवं अर्हति
 पाहि नो दिद्युतः पतन्त्या चक्षुर्न उत पर्वतः । चक्षुर्धाता दधातु नः चक्षुर्नो देहि चक्षुषे चक्षुर्विश्वे तनुभ्यः सकेदम् ।
 विपश्येत् सूर्या विपश्येत् नृचक्षुसः । इति पञ्चर्चेन सूर्यामुपतिष्ठेत् । इति तुपस्थानं संप्रदायान्तरुद्धम् । ततः पत्न्या
 मूर्धानमालभेत् पतिर्वक्ष्यामगमन्नेन । ॐ अप नः शोशुचदधम् अग्ने शोशुध्यारयिं अप नः शोशुचदधम् ॥ १ ॥ सूक्तेत्रिरा
 सुगातु वा वसूरा च यजामहे अप नः शोशुचदधम् ॥ २ ॥ प्रयद्युं दिष्ट एवां प्रान्द्राकाशश्च सूरयः अप नः शोशुचद-
 धम् ॥ ३ ॥ प्रयत्नेभ्ये सूरयो जायेमहि प्रतेवयं अप नः शोशुचदधम् ॥ ४ ॥ प्रयदग्ने सहस्राता विश्वतो यांति भानवः

॥ * ॥ मरुतगणकर्मपद्धतिः ॥ * ॥

अथ पुंसवनम् ॥ * ॥ गर्भाधानमासां तृतीये गर्भमासे तत्राञ्जाने चतुर्थे गर्भमासे वा तिस्र्य नक्षत्रे पुंसवनं कार्यम् ।
पुंसवनपूर्वक्यार्गर्भिणी सरुद्रुष्णीताकारनवणवर्जम् । पुंसवन दिने कर्त्ता कृताभ्युदयिकः गोमयेनोपलिप्ताङ्गने उपविष्ट्य निर्घण्टु-
नादि मङ्गलपूर्वक कृतस्नानां गर्भिणीं समीपमास्थाय ॐ स्वस्ति नो मिमीतेति स्वस्तिमूक्तं पठित्वा सजलं कुशपत्रत्रयमादार ॐ
अद्येत्यादि कर्त्तव्यं पुंसवनाख्य कर्माङ्गमन्वाधानं देवतापरिग्रहार्थं प्रजापतिं समिद्ध्यां अग्निं जातवेदसमिधेन प्रजापतिं
चाधारदेवते आज्येनाग्नीमोमो चक्षुषी आज्येन प्रजापतिं प्रधानदेवताश्चरुद्रव्येण अग्निं श्विस्तकृतं हविद्रव्येण
ईधमन्नहनेन रुद्रं विश्वान् देवान् संश्रावेण सर्वप्रायश्चित्तदेवता अग्निं विष्णुं वायुं सूर्यां प्रजापतिकं ज्ञाताज्ञातदोष-
निर्हरणार्थमनाज्ञातमिति तिस्रः आज्यद्रव्येण साद्धेन कर्माणां सदयोऽहं यक्ते । इति संकल्प्य चान्द्रमसनामानमग्निं संस्थाप्य २२७
ॐ भूभुवः स्वः स्वाहा । इदं प्रजापतये नमः । इत्याज्याङ्गे सीमधावन्धावाधाय परिसमूहनादि आज्यभागान्तुं कर्मा कृत्वा ॐ
अग्ने त्वं चान्द्रमसनामासीति नाम कृत्वा पाद्यादिभिः संपूज्य दधिमाषवदूर्वाणामासादनमधिकमिति विशेषः । समानवर्णवत्सारा-
स्तदभावे अन्य वर्णया अपि गोर्दधि गर्भिण्याः स्त्रिया दक्षिणप्रसृते निधाय तत्राङ्गाकारं माषद्वयं यवकं शिशुरूपं प्रक्षिप्य किं
पिवसीति गर्भिणीं त्रिः पृच्छेत् पतिः । पुंसवनमिति त्रिरुक्त्वा मन्वारुत्त्या सा प्रसृतित्रयं पिबेत् । ततः आचामेत् ॥ * ॥

अथानवलौठनम् । कर्त्ता यगुलागारच्छायामुपविष्ट्य गर्भिणीदक्षिणनासापुटे आसादितदूर्वारसं शिशिरपिष्टं नवशुभ्रवस्त्रशो-
धितं दुग्धीं निषिक्ते पतिः । ततः पत्नीमुत्थाप्य स्वयंकोथाय पूर्ववत्करुं गृहीत्वा ॐ प्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजापतये

॥ * ॥ मरुतसंस्कृतपद्धतिः ॥ १० ॥

पात्रं ईश्वरिहरनुक्रमेणामाद्य ततः पवित्रकरणादि आज्यस्य बर्हिषि आसादनं कृत्वा अग्नेः प्रत्यगासादित प्राचीनश्रीवानडूह-
चर्मणि उपविष्टया पत्न्या संस्पृष्टः पतिरिष्वाधानाद्याघाराज्यभागान्तं कृत्वा मङ्गलनामानमग्निं संपूज्य अष्टाज्याहतीजुहुरात् । धाता
दधातु दाशुषे इति द्वाभ्यां हिरण्यगर्भश्चरिः सविता देवता अनुक्तुप्छन्दः आज्यहोमे विनियोगः । ॐ धाता दधातु दाशुषे
प्राचीं जीवांतु मक्किकाम । वरं देवस्य धीमहि सुमतिर्वा जिनीवत स्वाहा । इदं धात्रे नमः ॥ १ ॥ ॐ धाता प्रजानां सूतं वा
य द्रुशे धातेदं विश्वं भुवनं जजान । धाता कृतीवनिमिवातिच्ये धात्र ईश्वर्यां स्रुतवर्ज्जुहोतु स्वाहा । इदं धात्रे नमः ॥ २ ॥
राकामहमिति द्वाभ्यां गृंसमदश्वी राका देवता जगतीछन्दः आज्यहोमे विनियोगः । ॐ राकामहं सूत वा सुकुती कृवे
शृणोतु नः सुभगा बोधतुन्नना । सीव्यत्रयः सूच्या ह्रिद्यमानया ददातु वीरं शतदारमुक्थ्यं स्वाहा । इदं राकारैः ॥ ३ ॥ ॐ यास्तु
राके सुमतयः सुपेशसो याभिर्ददासि दाशुषे वसूनि । ताभिर्नो ह्य सुमना उगिहि सहस्रपोषं सुभगे वराणां स्वाहा । इदं
राकारैः नमः ॥ ४ ॥ नेजमेवेति तिसृणां हिरण्यगर्भश्चरिर्बिर्बुद्धेदेवता अनुक्तुप्छन्दः आज्यहोमे विनियोगः । ॐ नेजमेव
परावत सुपुत्रः पुनरापत । अमैस्य मे पुत्रकामायै गर्भमाधेहि यः पुमान् स्वाहा । इदं विषुवे नमः ॥ ५ ॥ ॐ यथेयं पृथिवीमह्य-
त्ताना गर्भमादधे । एवं त्वं गर्भमाधेहि दशमे मासि सूतवे स्वाहा । इदं विषुवे नमः ॥ ६ ॥ ॐ विष्णे श्रेष्ठेन रूपेणास्यां नार्यां
गर्भिण्याम् । पुमांसं पुत्रमाधेहि दशमे मासि सूतवे स्वाहा । इदं विषुवे नमः ॥ ७ ॥ प्रजापतये ननुदितस्य हिरण्यगर्भश्चरिः प्रजाप-
तिर्देवता त्रुक्तुप्छन्दः आज्यहोमे विनियोगः । ॐ प्रजापते ननुदेतान्येन्या विश्वा जातानि परितो बभूव । यत्कामास्तुजहमस्तुनोऽस्तु

वरं श्यामः पतये रयीणां स्वाहा । इदं प्रजापतये नमः ॥ ८ ॥ ततः आसादितापक्षफलोद्धरशाखाद्वयं सुवकं वा तदभावे शुक्र-
 शलुकैत्रयं साग्रप्रदेशप्रमाणान्तर्गर्भि साग्रं सूत्रवेष्टितकुशपत्रद्वयं पिण्डली एतलिककैकैकृत्यादाय केशललाटसन्निभारभ्य पृष्ठभावे
 युक्तानं यावत् त्रिंशत्पूर्वा भुवुवः स्वरोः इति मन्त्रावत्या उर्ध्वं यथा श्राद्धथा सीमन्तुं व्यहति । ततः पतिवीणागारिनो संशान्ति
 भवन्तो सोमं राजनं गायेतामिति । ॐ सोमे नो राजा अबतु मानुषीप्रज अदिविस्तृक्रासाविति तो साद्गयेताम् । असाविति
 ग्रामसमीपनदीसंशोधनं । सधवप्रजा रक्षा व्रातणी यद्रूपदिशं तदन्तर्भिणी कुर्यात् । ततः श्विस्तृक्रासाविति होमं
 पूर्णाहृत्यन्तुं समापयेत् । कर्मण्यग्निं रुद्रो देवता र्वभो दक्षिणा अन्यं सर्वं समम् ॥ * ॥ * ॥

॥ * ॥ इति श्रीवासुदेवभट्ट विरचिताश्वलायनपद्धतौ सीमन्तोन्नयनप्रयोगः ॥ * ॥

अथ जातकर्म ॥ * ॥ तत्र पुत्रे जातेहनैरसंस्पृष्टे पिता मङ्गलपूर्वकं पुत्रमुखं दृष्ट्वा सचेलः श्राद्धा कर्मस्थानमागत्य
 मङ्गलकुशपत्रत्रयमादाय ॐ अद्येत्यादि कर्तव्यं कुमारसंस्कारजातकर्मनिमित्तकमाहुदयिकं करिष्ये इति संकल्प्याहुदयिकं कुर्यात् ।
 होमकरणपक्षे उपलेपनाद्याग्निप्रतिष्ठापनांतुं कृत्वा कर्तव्यं कुमारसंस्कारक जातकर्मज्ञं अथाधानमहं करिष्ये । इति संकल्प्य प्रगल्भ-
 नामानमग्निं संस्थाप्य द्वे समिधावग्नावधाय प्रगल्भनामानमग्निं संपूज्य अग्नीन्द्रप्रजापतिविश्वदेवब्रह्मणश्चतुर्थ्यन्तु पदोपनीतान्त्रिंशद्य
 स्वाहाकारेण पक्षाज्याहृतीहृत्वा प्राणानावम्य ॐ अद्येत्यादि कुमारसंस्कारार्थं जातकर्म करिष्ये इति संकल्प्य एकस्मिन् पाषाणभाजने
 सर्पिर्मधुनी समानीय हिरण्येन उलूवसंस्पर्शपर्यान्तुमवब्रुव्य हिरण्यकणामंस्पृष्टे सर्पिर्मधुनी हिरण्येनैव कुमारं प्रार्थयेत् । ॐ प्र ते

ददासि मधुनो ह्यतश्च वेदं सवित्रा प्रसूतं मघोनाम् । आयुष्यान् शुभ्रो देवताभिः शतं जीव शरदो लोकेऽस्मिन् । इति मन्त्रेण ।
 ततः कुमारश्च दक्षिणकर्णसमीपे मुखं निधाय हिरण्यं कुमारश्च दक्षिणकर्णे निधाय ॐ मेधां ते देवः सविता मेधां देवी सरस्वती ।
 मेधां ते अश्विनो देवा बाधतां पुष्करत्रजो । इति जपेत् । एवं सब्यकर्णेऽपि । ततः कुमारांशावभियुशेत् । ॐ अश्वा भव
 परशुर्भव हिरण्यमश्रुतं भव । वेदो वै पुलनामासि स जीव शरदः शतम् । इति युगपत् क्रमेण वा समभियुश्या हिरण्योदकेन
 दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य कुमारं पाययति । ॐ इमां कुमारो जरां धरतु दीर्घमायुः प्रजीवसे । अस्मै स्तनो प्रयुज्जाना आयुर्वर्द्धा
 यशोबलम् । हिरण्येनैव वायस्तनं प्रक्षाल्य कुमारं पाययति । इन्द्रश्रेष्ठानीति गृहसमदक्षविरिन्द्रो देवता त्वष्टुपूछन्दः कुमार-
 स्तनपायने विनियोगः । ॐ इन्द्रं श्रेष्ठानि देविगानि धेहि चित्तं दक्षं सुभगत्वमस्मै पोषं रयीणामरिक्तं तनूनां स्वात्मानां वाचः
 सदिनत्वमहाम् । ॐ अस्मै प्रयद्धि मघवन् जीयमिन्द्र वायो विश्वरारम्य भुरेः । अस्मै शतं शरदो जीवसेना अस्मै वीरान् शश्वत
 इन्द्रशिशीन । इति मन्त्राभ्याम् । ततः श्विष्टकृद्दोमं समाप्य प्रायश्चित्तादि पूर्णाहृत्यन्तुं होमशेषं समाप्य कर्मोहेन दक्षिणां हिरण्यं ।
 अन्यत् सर्वं समं ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥

अथ नामकरणम् ॥ * ॥ नामत्रेकादशे दिवसे द्वादशे वा शतरात्रे संवत्सरे वा यथोपपत्त्या एके इति गृह-
कारिका । गृहपरिशिष्टोक्त काले कृताभ्युदयिकः कर्त्ता कर्मस्थानमागत्य सजलकुशपत्रत्रयमादाय ॐ अद्येत्यादि पुत्रसंस्कारक
नामकरणाख्य कर्माहं करिष्ये । इति संकल्प्य उपलेपनादीधानान्तुं कर्म कुर्यात् । स्वस्त्यस्मै विष्णुमित्राय क्रतु स्वस्त्यस्त्विति ब्राह्मणा
क्रयुः । अनन्तरं स्नाता माता शुचिवासनी परिधाय च कुमारं कृतस्नानं कृतमङ्गलं नूतन गोरौचनादुर्वासकतशिरसमङ्के
कृत्वा प्राङ्मुखी दन्तेषूपविशति । ततः कर्त्ता ताम्रादिपात्रस्य जलेन वक्ष्यमाणमन्त्रेण कुमारमभिषिञ्चति । ॐ आपोहिर्छेति ॐ
देवस्य त्वा मवितुः प्रसवेऽग्निनोर्वासहभ्यां पुत्रो हस्ताभ्याम् । ॐ समुद्रज्येष्ठेति । ॐ अप नः शोशुचद्वमिति । पार्थिवनामा-
नमग्निं संपूज्य तथा पञ्चाहतीजुहोति । ॐ अग्नये स्वाहा । ॐ इन्द्राय स्वाहा । ॐ प्रजापतये स्वाहा । ॐ विश्वेभ्यो
देवेभ्यः स्वाहा । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा । ततो माता उत्तरशिरसं कुमारं नामकर्तुः क्रोडे दद्यात् । स च पद्मतिप्रक्षेपपूर्वकं
कुमारकर्णे नाम वदेत् । श्री अनुकदेवशर्म नामासि इति तन्नात्रे च कथयेत् अन्येभ्योऽपि । तदाह सूत्रम् । योषवदाद्यमन्तु-
वश्यामथां विमर्जनीयास्तुं द्याकरं प्रतिष्ठाकामः । चतुरकरं ब्रह्मवर्चसकामः, यथा भवो नारायणः । स्त्रीणां त्र्यकरं अयुग्मम् ।
यथा यशोदेत्यादि । पुंसां युग्मम् । ततः श्विक्कृद्धोमं समाप्य प्रारश्चिन्नादि होमशेषं पूर्णाहृत्यन्तुं समापयेत् । कर्मोहेन
दक्षिणा वामसी । ततो गुप्तनामकरणम् । इदं पितरावेव जानीयाताम् । उपनीतस्य त्राचक्ष्यते अनेन नाम्ना एनमभिवादय-
स्येति । अन्यं सर्वं समम् । इति श्रीवासुदेव भट्ट विरचिताखलारनपद्गतौ नामकरण प्रयोगः ॥ * ॥

॥ १ ॥ अथ प्रोषितागमकर्मप्रतिः ॥ १ ॥

अथ प्रोषितागमकर्म ॥ * ॥ तत्र रुद्रिश्राद्धं नास्ति । न शोषान्ती जातकर्म प्रोषितागमकर्मसु । इति ह्येनागपरि-
शिष्टवचनात् । यदि देशान्तरगतः पिता शृणोति पुत्रो मे जातस्तदागतः सूतकान्ते स्नात्वा शुचिर्भूत्वा निवर्तितनित्यकृत्या गृह-
द्वारि स्त्रियाँ ॐ गृहानं प्रयात्येकं रघ्ने वीरवतः सुवीरान् । ईशं बहते ह्यतं रक्षामाणास्तेश्वरं सुमनाः संविशामि ।
इति पठित्वा गृहं प्रवेशिन् शिवं शंखं शंखोरिति त्रिरुक्तुं गृहं निरीक्ष्य पुत्रस्य शिरः सर्वतो गृहीत्वा मूर्धानं त्रिराजिब्रति
मन्त्रारत्या । ॐ अद्वादश्यां सप्तवनि हृदयादधिजायते । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् । एतं कर्म मासान्तरगतेहपि
पित्रा कर्तव्यमिति ॥ इति श्रीवासुदेव भट्ट विरचिताश्वलायनपद्धते प्रोषितागत प्रयोगः ॥ * ॥ * ॥

अथ निष्क्रमणम् ॥ * ॥ शुभलग्न तिथिवार नक्षत्रेषु शुक्रपक्षे कर्तव्यं असन्तुवे कृष्णपक्षेऽपि । ततः पिता निवर्तितनित्य-
कृत्या विष्णुधर्मोत्तरोक्त देवतापूजां कुर्यात् । ॐ दिगीशेभ्यो नमः । ॐ दिग्भ्यो नमः । ॐ चन्द्राय नमः । ॐ अर्काय नमः ।
ॐ वासुदेवाय नमः । ॐ गगनाय नमः । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे । दिगीशानां दिशां तत्र तथा चन्द्रार्कयोर्द्विज । पूजनं वासु-
देवस्य गगनस्य च कारयेत् । ततो मातृपूजापूर्वकं रुद्रिश्राद्धं कुर्यात् । ततो लग्नसमये स्नात्वा माता नूतन वस्त्राच्छादितमुत्तर-
शिरसं अक्षे कृत्वा प्राङ्मुखोपविष्टस्य पशुर्दक्षिणपार्श्वे स्त्रियाँ तदक्षे कुमारं दद्यात् । पिता चैनं मन्त्रं पठन् गृह्णाति । ॐ
स्वस्ति नो मिमीतामग्निना भगः स्वस्ति देव्यादितेरनवर्णः । स्वस्ति पूषा असुरो दधातु नः स्वस्ति द्यावापृथिवी सूचेतुना । इति
कुमारमक्षे समारोप्याप्रतिरथं जपेत् । ॐ अशुः शिषानो ब्रुवन्ते न भूमौ घनाघनः क्षोभनश्चर्षणीनाम । संक्रन्दनोऽनि-

॥ * ॥ मरुसंकर्यपद्धतिः ॥ * ॥

सूत्रम् । तत्र ज्योतिःशास्त्रोक्त शुद्धिदिवसे पिता प्रातर्निर्कर्यति तमित्यक्त्यो विष्णुर्धर्मोत्तरोक्त देवताः पूजयेत्तद्वथा । ॐ ब्रह्मणे
नमः । ॐ विष्णवे नमः । ॐ शंकराय नमः । ॐ चन्द्राय नमः । ॐ दिक्पालेभ्यो नमः । ॐ पृथिव्यै नमः । ॐ दिग्भ्यो
नमः । इति संपूज्य मातृपूजापूर्वकं श्राद्धं कुर्यात् । ततः उपलेपनाद्याज्यभागान्त्वं कर्म कृत्वा चरुं प्रसाध्यावतार्या ईशा-
धानं कुर्यात् । ततो लग्नसमये स्नाता माता कुमारं सुवर्णादिभिरलङ्कृतं । परिहितनूतनवस्त्रमङ्के कृत्वा प्राङ्मुख उपविशति ।
ततः पिता पञ्चाहतीर्जुहोति । शुचिनामानमग्निं संपूज्य ॐ अग्ने स्वाहा । ॐ इन्द्राय स्वाहा । ॐ प्रजापतये स्वाहा ।
ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा । इति हत्वा शिष्टकृतं समाप्य प्रायश्चित्तं समापयेत् । ततो मन्त्रमांस-
युक्तः पायसमधुशर्करान्वितं घृतमिश्रमन्नं कांस्यपात्रे कृत्वा कुमारमाचम्य मङ्गलपूर्वकमिदं मन्त्रं पठन् कुमारमुखे दद्यात् । ॐ अन्न-
पते अन्नस्य नो धेह्यनमीरस्य शुश्रिणः । प्रदातारं तार्य उर्ज्जं वो धेहि द्विपदेशं चतुष्पदे । इति मातापि सर्वमन्नव्या-
ञ्जनादिकं किञ्चिद्दत्त्वा कुमारं प्राशयेत् । ततः कुमारमाचम्य पिक्ते ताम्बूलं दत्त्वा देवताग्रभूमौ न्यस्य लङ्कणं पश्येत् ।
यदाह शङ्खः । विष्णुर्धर्मोत्तरेऽपि । कृतपानमथोऽसङ्गदात्री बालं ततस्त्यजेत् । देवताग्रतोऽथ विन्यस्य शिल्पभाणानि सर्वशः ।
शस्त्रानि चैव शान्त्रानि ततः पश्चत्तु लङ्कणम् । प्रथमं यत् स्पृशेद्बालः शिल्पभाणं स्वयं तदा । जीविका तस्य बालस्य तेनैवात्र
भविष्यति । तुष्ठीमेव कुमार्या इति ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥

॥ * ॥ इति श्रीवासुदेव भट्ट विरचिताश्वलायनपद्धतौ अन्नप्राशन प्रयोगः ॥ * ॥

अथ चूडाकरणम् ॥ * ॥ तृतीयवर्षे चोलं उपनीत्या सह वा कुर्यात् । अकूलानुसारेण वर्षाभ्यान्तरे वा उदगरने शुक्लपक्षे
 शुभेहहनि चोलं कुर्यात् । अथमशक्तौ यतो ब्राह्मणः । कर्मदिन पूर्वाह्ने तिलजलकुशपत्रत्रयमादार । ॐ अद्येत्यादि कर्तव्य
 कुमारसंस्कारक चोलकर्मणा नान्दीमुखश्राद्धमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य कृताभ्यादयिकः कर्त्ता कर्मस्थानमागत्य उपविश्य उपलेप-
 नाद्यग्नि प्रतिष्ठापनान्तं कृत्वा सत्यानामानमग्निं संस्थाप्य प्राणानायम्य कुमारसंस्कारार्थं चोलाख्य कर्म तदस्यव्याधानं देवतापरिग्र-
 हार्थं च करिष्ये । इति सङ्कल्प्य ॐ भूभुवः स्वः स्वाहा । इदं प्रजापतये नमः । इत्यग्नौ वे समिधो यताञ्जे आधाय
 अग्निग्राह्ये अग्नौ अग्निं जातवेदसमिधेन प्रजापतिं प्रजापतिर्काशारदेवते आज्येनाग्निं पवमानं प्रजापतिकं प्रधान-
 देवता आज्यनेषेण श्वितं कृतमिधमग्नहनैर्न रुद्रं विश्वान् देवान् संश्रावेण सर्वप्रायश्चित्तं देवता अग्निं
 देवान् विष्णुं वायुं सूर्यां प्रजापतिकं ज्ञाताज्ञातदोवनिर्हरणार्थमनाज्ञातमिति तिस्रः आज्यद्रव्येण साधेन कर्मणा
 सद्योहहं शक्ये । इति सङ्कल्प्य प्रोक्षणीं श्रवमासाद्य चमसकाज्यभाजनम् । इध्वावर्हिरयं प्रोक्तं आज्यहोमे त्रयं विधिः ।
 इति पात्रासादनम् । त्रीहमायवतिलपूर्णशरावान् अग्नेरुत्तरतः पृथक् पृथक् निदधाति तान्त्रययं लोहकं खुरं शीतोक्छादकं
 नवनीतं दधि च सकृदासाद्य पूर्णपात्रनिधानान्तं कृत्वा सत्यानामानमग्निं संपूज्य अग्नेः पश्चात्पुपविकारा मातृरुं सङ्घितकुमार
 समीपे समीपत्रपूर्णमनडुहगोमयकं नवशरावद्ययं मातृर्दक्षिणतो ब्रह्मा पिता वा एकविंशतिकुशपिण्डलीर्दक्षिणहस्तं स्थापयेत् ।
 मात्रं गर्भशून्यं प्रादेशमितं कुशपत्रद्वयं सूत्रादिवेष्टितं दर्भपिण्डलीति संस्कृतम् । तत इध्वाधानाद्याधारात्तं कुर्यात् । एतदादि

विवाहहोमानुमाज्यभागो नस्तुः । अग्न आयुंशीति तिसृणां शतं वैखानसा धावयः अग्निः पवमानो देवता गायदीच्छन्दः
 आज्यहोमे विनियोगः । ॐ अग्न आयुंषि पवम आसुरोर्जमिवञ्च नः । आरे बाधः सुदुःसुनां स्वाहा । इदमग्नये पवमानाय
 नमः । ॐ अग्निर्धमिः पवमानः पाकजन्यः पुरोहितः । तमीमहे महागणं स्वाहा । इदमग्नये पवमानाय नमः । अग्ने पवम
 स्वपा अग्नेर्बर्चः सुवीर्यम् । दधद्वयि मयि पोषं स्वाहा । इदमग्नये पवमानाय नमः । प्रजापते ननुदित्यस्य हिरण्यगर्भधमिः
 प्रजापतिर्देवता तृष्टुच्छन्दः आज्यहोमे विनियोगः । ॐ प्रजापते ननुदेवतान्यन्यो विशा जातानि परिता बभूव ।
 यत्कामांस्ते जुह्वन्तमोहन्तु वयं न्यामः पतयो रयीणां स्वाहा । इदं प्रजापतये नमः । इति ऋग्वेदे चतस्रः आज्याहतीह त्वा
 यात्रुरङ्गमारुचकुमारस्य दक्षिणतः पश्चाच्छ्रावः संस्थाप्य शीतोष्णमुदकं पृथक् शरावस्थितं पाणिभ्यां गृहीत्वा युगपदेकपात्रे
 मिश्रीकुर्यात् ॐ उक्तेन वाय उदकेनेहीति । तामामपायैकदेशं गृहीत्वा नवनीतं तदभावे दक्षिणतः तेन कुमारदक्षिणकर्णेपरि
 केशान् स्तेमयति । ॐ अदितिः केशान् वपतु आपद्रन्दस्तु बर्चसे । दीर्घायुस्तु वलाय बर्चसे । सर्बकेशान् दक्षिणबायत्रयेण
 भागद्वयं कुर्यात् । दक्षिणभागं चतुर्धा कुर्यात् वामभागं त्रिधा कुर्यात् । ततो होमकर्त्ता तिस्रः कुशपिण्डलीरादाय कुमारस्य
 दक्षिणकेशपक्के उतुर्थे भागे निदधाति । ॐ ऋषधे त्रायश्चैनम् । इति निधाय तान् केशान् सपिण्डलीन् सर्वान् पाणिना
 गृहीत्वा तेषामुपरि तात्रमयं स्फुरं दक्षिणहस्ते निधाय तात्रस्फुरेण सपिण्डलीन् केशान् ॐ स्थिते मैनं हिंसीः । इत्यनेनाव-
 पीड्य लोहस्फुरेण छिनत्ति । ॐ येनावपं सविता स्फुरेण सोमस्य रात्रौ करुणस्य विद्वान् । तेन ते त्रयणो वपतेदमस्यासु

॥ अथेदि च्छाकुरगम् ॥ १ ॥

व्यान् जरदक्षिर्धाम् । इत्यनेन हिनान् प्रागग्रान् शमीपत्रैरेकीकृत्य मातुरङ्गलो प्रयच्छति । सा च ताननडुहगोमये निद-
धाति ॥ १ ॥ ततः पुनरपि अपर दक्षिण केशचतुर्थभागपक्षे तथैव पिङ्गलनिधानावपीडनान्तुं कर्म कृत्वा लोहसुरं गृहीत्वा
ॐ येन धाता ब्रह्मपतेरग्नेरिन्द्रश्च चायुषे वपत् । तेन ते आयुषे वपामि सुश्लोक्याय स्वस्तये । इति द्वितीयं हिन्द्यात् ॥
तथैव माता अनडुहगोमये निदधाति ॥ २ ॥ पुनस्तथैव अपर दक्षिण केशपक्षे पिङ्गलनिधानावपीडनं कर्म कृत्वा लोहसुरं
गृहीत्वा ॐ येन भूयश्च रात्र्यां ज्योत्सुः पश्चति सूर्यां तेन ते आयुषे वपामि सुश्लोक्याय स्वस्तये । इति तृतीयं केशं
हिन्द्यात् । हिन्वा तथैव गोमये निदधाति ॥ ३ ॥ ततः पुनरपि अपर दक्षिण केशपक्षे तथैव पिङ्गलनिधानावपीडनान्तुं कर्म
कृत्वा लोहसुरं गृहीत्वा चतुर्थवारं केशं हिन्द्यात् । पूर्वोक्तैस्तृप्तिभिर्धैः । तथैव गोमये निदधाति । ततो होमकर्त्ता
कुमारोत्तरतः पश्चात् अवतिष्ठेति दर्भपिङ्गलीनवहस्तश्च पिता वामकर्णोपरि केशे पूर्ववन्नुत्पूर्वकमुक्थोदकनवनीतव्रजगर्भ-
पिङ्गलीत्रिकार्पणताम्रसुरपीडनान्तुं कर्म कृत्वा प्रथमच्छेदनमन्त्रेण केशान् हिन्वा मात्रे दद्यात् । एवं द्वितीयं केशच्छेदनमन्त्रेण द्वितीयं
वारकेशच्छेदनम् । तृतीयं केशच्छेदनमन्त्रेण तृतीयं वारकेशच्छेदनम् । तथैव माता गोमये निदधाति । नात्र सर्वैर्धैः चतुर्थं
दर्भपिङ्गलीत्रिकाभावात् । ततो होमकर्त्ता अद्भुतोपकनिष्ठाभ्यां अनेन मन्त्रेण सुरधारं माञ्जयेत् ॐ यत्सुरेण माञ्जयेत्ता
सूपेशसा वपुषावपसि केशान् हिन्वि माञ्जयः प्रमोषीः । ततो माता नापितहस्ते सुरं दत्त्वा नापितमनुशान्ति । शीतोष्ण-
भिरिन्द्रिरक्षरमुं कुशलौकुरु । करोमीति नापितः । ततः शीतोष्णदकेन कुमारशिरसं स्त्रेयित्वा सर्वकेशान् कुमारस्य मूणयेत् ।

अग्निं समये कर्णवेधः । ततो होमकर्त्ता प्रायश्चित्तं समाप्य श्विकृतं समापयेत् । ततो दक्षिणादानम् । अन्यं सर्वं
समम् । त्रींहादि पूर्णशरावान् नापितारं दद्यात् । एतदमन्त्रमेव कुमार्याः । विवाहव्यतिरिक्तकर्मसु इद्विश्राद्धं च नास्त्यस्याः ॥ * ॥

॥ * ॥ इति श्रीवासुदेव उक्ते विरचिताश्वलायनपद्धते चूडाकरण प्रयोगः ॥ * ॥

अथोपनयनम् ॥ * ॥ अष्टमे वर्षे गर्भाष्टमे वा उदगयने शुक्लपक्षे शुभे इहनि त्राङ्गमुपनयेत् । तत्रोपनयनदिने
पिता निर्वर्तितनित्यकृत्याः ॐ अद्येत्यादि कर्तव्यं कुमारसंस्कारोपनयनाख्यं कर्माङ्गमाभ्युदयिकं श्राद्धमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य
कृताभ्युदयिकः कर्मस्थानमागत्य कुमारं कृतस्नानं अलङ्कृतं वाचिताशिवं लग्नात् पूर्वं भुक्तवन्तु वापितशिरसं कारितविविध
मङ्गलस्नानं कृतशौचं आचान्तुं विधाय आचार्याः कृतप्राणायामः अमुकं विष्णुशर्माङ्गमुपनयेत् । इति सङ्कल्प्य शुभे मुहूर्ते
कुमारमात्रममीपमानौ उपलेपनाद्याग्निप्रतिष्ठापनान्तुं कर्म कृत्वा समुद्भवनामानमग्निं संस्थाप्य । ईषद्वौतं नवं श्वेतं सदृशं
यन्न धारितम् । आहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम् । आहतवाससी परिधाप्य प्रावरणमपि वासं कृष्णाजिनकं विधाय
यज्ञोपवीतमेकं कुमारस्य वासकन्दे । ॐ यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्वत् सहजं पुरस्तात् । आग्नेयग्रं प्रतिमुख
शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलवन्तु तेजः । इति मन्त्रेण यज्ञोपवीतं दद्यात् । कृष्णाजिनकौत्सीकं दद्यात् । अजापतिर्वाविष्णुर्कुपूहदः
कृष्णाजिनः देवता कृष्णाजिनपरिधापने विनियोगः । ॐ मित्रस्य चक्षुर्द्वरणं वलीयन्तेजो यशसि हविरं समृद्धम् । अनाहतस्य
वसनं जविष्ठं परीतं वाज्रज्यजिनं दधेयम् । इति यथाविभवं कुमारमलं कुर्वीत । ततः आचान्तुं कुमारं दक्षिणभागे

॥ * ॥ सर्वसंक्रमणपद्धतिः ॥ * ॥

॥ ३ ॥ अग्नेदि उपनयनम् ॥ ३ ॥

उपवेशयेत् । मागवकः करसंपुटः सन् गुरुं याचेत् । ॐ उपनयन्तु मां युष्मत्पादाः । इति ॐ उपनेष्यामि तवन्तु इति
गुरुगोक्तो वाच इति कुमारो वदेत् । ततः आचार्यः प्राणानाश्रयं कुमारसंस्कारार्थं उपनयनाख्यं कर्म तदङ्गमन्वाधानं देवता-
परिग्रहार्थं करिष्ये इति संकल्पं ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा । इदं प्रजापतये नमः । इति द्वे समिधौ घृताङ्गे अग्नावाधारं
अग्निर्वाहितेऽग्नौ अग्निं जातवेदसमिधेन प्रजापतिं प्रजापतिष्वाधारदेवते आज्येनाग्निं पवमानमग्निं प्रजापतिकं एताः
प्रधानदेवता आज्यद्रव्येण हविःशेषेण स्विकृतमिधुसंग्रहं न रुद्रं विश्वान् देवान् संश्रावेण सर्वप्रारश्चिद्धदेवता अग्निं
देवान् विष्णुमग्निं वायुं सूर्यां प्रजापतिकं ज्ञाताज्ञातदोषनिर्हरणार्थमनाज्ञातमिति तिस्रः आज्यद्रव्येण साधेन कर्षणां सद्व्यो-
हं यज्ये । इति संकल्प्य बहिरन्तारणादीन्वाधानान्तं कर्म कुर्यात् । समुद्रवनामानमग्निं संपूज्य अथाचार्यो ह्येकैकैः पश्चा-
दुपविष्टेन मागवकेनान्तरक्षत्तत्र आज्याहृतीजुहोति । अथ आयुंवीति तिसृणां शतं वैखानसा ऋषयोऽग्निः पवमानो
देवता दैवी गायत्रीच्छन्द आज्यहोमे विनियोगः । ॐ अथ आयुंषि पवस आसुरोर्जमिषकं नः । आरे वाधः सुदुच्छुनां
स्वाहा । इदमग्नीपवसानाभ्यां नमः ॥ १ ॥ ॐ अग्निर्वाषिः पवमानः पाङ्कजन्यः पुरोहितः । तमीमहे महागरं स्वाहा । इदमग्नी
पवमानाभ्यां नमः ॥ २ ॥ ॐ अग्ने पवस स्वपा अग्ने वरुणः सुवीर्यम् । दधदग्निं मयि पोषं स्वाहा । इदमग्नीपवसानाभ्यां
नमः ॥ ३ ॥ हिरण्यगर्भः प्रजापतिर्देवता तृष्णुच्छन्द आज्यहोमे विनियोगः । ॐ प्रजापते ननुदेवतान्येन्ये विश्वा
जातानि परितः वभूव । यत्कामांस्तु जुहमस्तनोऽस्तु वरं न्यामः पतरो रयीणां स्वाहा । इदं प्रजापतये नमः । अथाग्ने-

कर्तव्यं प्राञ्चुख आचार्य उर्ध्वस्तिष्ठेत् । ततः पुरस्तात् प्रत्याञ्चुखे माणवकः कृताञ्जलिस्तिष्ठेत् । अथाचार्यो ब्रह्मचारिणोऽञ्जलि-
 मन्त्रिः पूरयेत् । तं सवितुरनीमह इति श्यावाश्व ऋषिः सविता देवता तृष्पूष्णोऽञ्जलिपूरणे विनियोगः । ॐ तं सवि-
 तुरनीमहे वयं देवस्य भोजनम् । श्रेष्ठं सर्वधातमं भुवं भगस्य धीमहि । इति मन्त्रेण कुमाराञ्जलावासिष्ठेन्दुगुरुः ।
 सोऽपि तं भूमौ विमृजेत् । ततो ब्रह्मचारिणो दक्षिणहस्तं साङ्गुष्ठं मन्त्रपूर्वकं गृह्णाति । साङ्ग्य ऋषिः सवित्राशिपुषणो
 देवता उपनयने माणवकहस्तग्रहणे विनियोगः । ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाह्व्यां पुषो हस्ताभ्यां श्रीः अमूक-
 देवशर्मन् हस्तं ते गृह्णामि । इत्यनेन । अमूक देवशर्मनित्यत्र ब्रह्मचारिणो नाम प्रयोज्यम् । यदि तु यत्तवसासुतत्वादिना
 पूर्वं नाम न कृतं तदेदानीं कुर्यात् । ततः पुनरपि ॐ तं सवितुरनीमह इति श्यावाश्वऋषिः सविता देवता तृष्पूष्णः
 अञ्जलिपूरणे विनियोगः । ॐ तं सवितुरनीमहे इत्यादि पूर्वोक्तमन्त्रेण गुरुः कुमारमञ्जलिं पूरयेत् । सोऽपि तं भूमौ
 विमृजेत् । प्रजापतिऋषिः सविता देवता उपनयने माणवकहस्तग्रहणे विनियोगः । ॐ सविता ते हस्तमग्रहीत् श्रीः अमूक देव-
 शर्मन् हस्तं ते गृह्णामि इति साङ्गुष्ठं करं द्वितीयवारं गृह्णाति । ततः पुनरपि तृतीयमञ्जलिपूरणादि नामादेशात्तरं कर्म कृत्वा
 प्रजापतिऋषिरग्निदेवता उपनयने माणवकहस्तग्रहणे विनियोगः । ॐ अग्निराचार्यस्तवासो हस्तं गृह्णामि श्रीः अमूकदेवशर्मन्
 इति तृतीयवारं हस्तं गृह्णाति । अथाचार्यो ब्रह्मचारिणमादित्यमीक्षरेत् । ॐ देव सवितरेश ते ब्रह्मचारी तं गोपाय समारुत
 इति । अथाचार्यो ब्रह्मचारिणं पृच्छति । कस्य ब्रह्मचार्यसि । प्राणस्य ब्रह्मचार्यसि । कास्त्वामुपनयेते । कामस्ता परिददामि ।

॥
॥
॥
॥
॥
॥
(७५)

न शृणुंस्तिष्ठेत् । अथाचार्यो ब्रह्मचारिणमग्निं प्रदक्षिणमावर्तयति । युवा इति विश्वामित्रशशिर्धामो देवता तृक्षुपृच्छन्दोऽग्नि-
प्रदक्षिणीकरणे विनियोगः । ॐ युवा युवानां परिवीत आगात् न उ श्रेयान् भवति जायमानः । इत्यर्द्धेन । अथाचार्य
उर्द्धस्तिष्ठन् प्राङ्मुखो ब्रह्मचारिणः प्राङ्मुखश्च उर्द्धहितश्च पृष्ठदेशे स्थित्वा कक्षयोरुपरि हस्तं दत्त्वा हृदयदेशं स्पृशेत् । ॐ
तस्मीवासः कवयः उन्नयन्ति स्वाध्या गनसा देवयन्तः इत्यर्द्धेन । अथाचार्यब्रह्मचारिणो प्राङ्मुखोऽपि पश्चिमतः उपविशतः । ततो ब्रह्म-
चारी तन्मिन्नेवाग्नौ परिसमूह समिधमेकां आदधाति । अपरां मन्त्रेण । ॐ अग्नये समिधमाहाव्यं ब्रूते जातवेदसे । तया
त्वमग्ने बर्हस्य समिधा ब्राह्मणा वयं स्वाहा । इति मन्त्रेण । अथाग्निमुपस्पृश्य सोदकेन पाणिना ब्रह्मचारी वारत्रयं मुखं निर्मासि ।
ॐ तेजसा वा समनज्जि तेजसा हेवात्मानं समनज्जि । इति प्रथमं वारं सर्वार्ज्यं हस्तं प्रक्षाल्य अग्निमुपस्पृश्य ॐ तेजसा
वा समनज्जि तेजसा हेवात्मानं समनज्जि । इति द्वितीयं वारम् । पुनस्तथैव हस्तं प्रक्षाल्याग्निमुपस्पृश्य ॐ तेजसा वा सम-
नज्जि तेजसा हेवात्मानं समनज्जि । इति मन्त्रेण तृतीयं वारम् । उत्थाराङ्गलिं बर्ह्याग्निमुपस्थापयति । ययि मेधामिति यज्ञां
हिरण्यगर्भशशिः पूर्वत्रयाणां अग्नीन्द्रसूर्या देवता उत्तरत्रयाणामग्निर्देवता यज्ञामासुरी गायत्रीच्छन्दोऽग्न्युपस्थाने विनियोगः ।
ॐ ययि मेधां ययि प्रजां यय्याग्निस्तुजो दधातु । ॐ ययि मेधां ययि प्रजां ययिन्द्र इन्द्रियं दधातु । ॐ ययि मेधां ययि
प्रजां ययि सूर्यो ब्राह्मो दधातु । ॐ यन्ते अग्ने तेजस्तुनाहं तेजस्यै भूयामम् ॐ यन्ते अग्ने वरुस्तुनाहं वरुस्यै भूया-
मम् । ॐ यन्ते अग्ने हरस्तुनाहं हरस्यै भूयामम् । इत्येतैर्धर्मैर्नरग्निमुपस्थाय आशीर्गृहीयात् । मानस्तोक इति कोऽस्यस्यै

रुद्रो देवता जगतीच्छन्दः आशीः कर्षणि विनियोगः । ॐ मानस्योके तनये मान आयुषि मानो गोषु मानो श्वेषु री-
 रिषः । मानो वीरान् रुद्रतामिनो श्वधीर्बिभ्रन्तुः सदसि त्वा हवामहे । इत्यनेन श्रुवेणाङ्गारानीत्वा श्रोवः तन्म अद्भुर्छ
 कनिष्ठाभ्यां गृहीत्वा ॐ त्र्यायुषं जमदग्नेः इति ललाटे । ॐ कश्यपस्य त्र्यायुषं ॐ अगस्त्यस्य त्र्यायुषं इति नाभौ । ॐ
 यद्वेवानां त्र्यायुषं ॐ तन्नोऽस्तु त्र्यायुषं इति गलपृष्ठे । शतायुषं मस्तके हस्तं दत्त्वा हस्तं प्रक्षाल्य अग्निं प्रार्थयेत् । चम इति हिरण्य-
 गर्भश्विः सारस्वताग्निर्देवता अनुष्टुप्छन्दः अग्निप्रार्थने विनियोगः ॐ चमेश्वरश्च मे यज्जे पतये नमः । यत्ते न्यानं
 तस्मै त उपधत्ते अतिरिक्तं तस्मै ते नमः । स्वस्ति श्रद्धां वशः प्रज्जां विद्यां बुद्धिं श्रियं बलम् । आयुष्यां तेज
 आरोग्यां देहि मे हव्यावाहन । ॐ नमः ॐ नमः । इति प्रार्थयेत् । अथ ब्रह्मचारी जानुद्वयं भूमौ निपात्य शुरोः पादाबुप-
 संगृह्णाति । दक्षिणपाणिना दक्षिणं सव्येन पाणिना सव्यमिति अभिवादयेत् श्री अमुक देवशर्माहं भोः । इति चरणोपरि
 शिरो हवनम्य पूर्वगोपितनाम्ना इत्यभिवादयेत् । आयुष्यान् भव सौम्य श्री अमुक देवशर्मान् इत्याचार्यो वदेत् । अथ ब्रह्मचारी
 पाणिभ्यां शिर आलभेत् । अथ क्रयादाचार्यः । अधीहि भोः सावित्रीम् । ब्रह्मचारी वदति भो अनुजहि । अथाचार्यो
 ब्रह्मचारिणः पाणी हस्ताभ्यां गृहीत्वा उन्नरीयेण वाममा समाच्छाद्य व्याहृतीनां विश्वामित्र श्विर्गायत्रीछन्दः सविता देवता
 सावित्रीजपे विनियोगः । ॐ भूर्भुवः स्व सुत् सविर्भुवरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ॐ । इति सर्वां
 तं सविर्भुवरेण्यं इति प्रथमं पादम् । भर्गो देवस्य धीमहि इति द्वितीयं पादम् । धियो यो नः प्रचोदयात् इति तृतीयं

पादम् । एवं पादशः पूर्वमुक्त्वा तां सर्वां वाचयति । यदि पादं पादं वक्तुं न शक्नोति तदा तं सवितुः पादार्कम् ।
 वरेण्यं इति तदर्कम् । भर्गो देवस्य पादार्कम् । धीमहि इति तदर्कम् । धियो यो नः पादार्कम् । प्रचोदयां इति पादा
 र्कम् । इति क्रमेण पूर्वमुक्त्वा ततः सर्वां वाचयति । ॐ भूरिति पाठयेत् ॐ भुवः इति पाठयेत् । ॐ स्विति पाठयेत् ।
 ततो ऋत्विक्चारिणो हृदयदेशसमीपे उक्त्वाङ्गुलिं पाणिमुपदधाति । प्रजापतिर्ध्रुविरहस्पतिर्देवता तृष्टुप्छन्दो माणवकस्य
 हृदयालम्बने विनियोगः । ॐ मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनुचितं ते अस्तु । मम वाचमेकमना जुषस्व ब्रह्मस्पतिञ्चा
 निष्पुनक्तु मम । इति । ततो ऋत्विक्माणवकस्य कटिदेशे मेखलां वध्नाति । विश्वामित्रर्ध्रुविरमेखला देवता तृष्टुप्छन्दो मेखला-
 परिधापने विनियोगः । ॐ इयं दुरुक्तां परिबाधमाना-वर्णं पवित्रं पुनती न आगात् । प्राणापानाभ्यां बलमावहन्ती स्वा-
 देवा सुभगा मेखलेरम् । इति मन्त्रेण । ॐ ऋतस्य गोप्त्री तपसः पवस्वी घृतीरक्तः सहमाना अरातीः । सा नः समस्तमनुपरेहि
 भद्रया धर्तारस्तु मेखले मा रिषाम् । इति मन्त्रेण च । अथार्धे पालाशं दण्डयुजुं सौमदर्शनमत्रणं केशसन्धितं धारयति ।
 ॐ स्वस्ति नो मिमीतेति स्वस्त्यात्रेण ऋषिर्विश्वेदेवा देवता तृष्टुप्छन्दो दण्डधारणे विनियोगः । ॐ स्वस्ति नो मिमीतेत्यादि
 पञ्चर्केन । ततो ब्रह्मचर्यादिशेषं । ब्रह्मचार्यासि इति ऋत्विक् । ब्रह्मचार्यासि इति माणवकः । आपोशानं कर्म कुरु
 इति ऋत्विक् । करोमि इति माणवकः । मा दिवा स्वाप्तीः इति ऋत्विक् । न दिवा स्वपिमि इति माणवकः । मूत्रपुरीषादौ रुद्रिः
 शौचाचमनकं कुरु इति ऋत्विक् । करोमि इति माणवकः । आचार्याधीनो वेदमधीष इति ऋत्विक् । अधीष्ये इति माणवकः ।

॥ * ॥ सर्कसं कर्मपद्धतिः ॥ * ॥

ब्रह्मचर्यां चर इति गुरुः । चरिव्यामि इति माणवकः । मायं प्रातर्भिक्षेत । वाटं इति माणवकः । मायं प्रातः सविधया-
दद्यात् । सर्वत्र वाटमिति ब्रह्मचारी । अथ सूत्रं द्वादशवर्षानि ब्रह्मचर्यां ग्रहणान्तं वा । ततो ब्रह्मचारी उदकं हस्तेन
स्पृष्ट्वा बद्धाङ्गुलिर्वदेत् । ॐ त्रुं व्रतानां व्रतपतिरसि सावित्रीं द्वादशरात्रं चरिव्यामि तच्छकेरं तन्मे राध्यासम् । इति । ततो
गृहीतपात्रं हस्तं कृत्वा तैस्त्रिंशत् प्रार्थयेत् । प्रथमं यातरं वदेत् । भगवती भिक्षां देहि । ततो माता उदकं हस्ते दत्त्वा
तपुलादिकं दद्यात् । ततः पितरं याचेत् । भवन् भिक्षां देहि । सोऽपि उदकपूर्वकं ददाति । तर्द्धेऽन्नाचार्याय निवेद-
येत् । आचार्योऽपि उपयुज्यतामित्यनुज्जां ददाति । माणवकोऽप्याचार्यादन्तैस्त्रिंशत् तं मायं भक्षुं स्थापयेत् । ततो माध्या-
ह्निकः सक्र्यादिकं विधायार्हः शेषं तिष्ठेत् । ततः आचार्यं प्रार्थित्वं समाप्य श्विक्कृतं समापयति । ब्रह्मकर्मप्रतिष्ठार्थं
दक्षिणां दद्यात् ॥ * ॥

अधस्तमिते सूर्ये ब्रह्मोदनम् ॥ * ॥ अस्तमिते सूर्ये सक्र्यामुपास्य उपलेपनाद्याग्निप्रतिष्ठापनान्तं कर्म कृत्वा आचार्याः
प्राणानायम्य । अनु प्रवचनीर होमं तदङ्गमथाधानं करिष्ये इति सकल्प्य देवतापरिग्रहार्थं प्रजापतिं समिद्ध्यां ॐ भूभुवः स्वः
स्वाहा इति द्वे समिधावर्णावाधाय अग्निर्वाहिते रघो अग्निं जातमेदसमिधेन प्रजापतिं प्रजापतिष्ठाधारदेवते आज्येन सद-
सम्पति सवितृवरुण प्रधान देवताश्चक्रुद्रव्येण श्विक्कृतमिधुसम्वहनेन रुद्रं विशान् देवान् संश्रावेण सर्कप्रार्थित्वेदेवता अग्निं
देवान् विरुं अग्निं वायुं सूर्यां प्रजापतिं ज्ञाताज्ञातदोषनिर्हरणार्थमनाज्ञातमिति तिस्र आज्यद्रव्येण साज्येन कर्मणा सदोऽहं

अथ मेधाजननम् ॥ * ॥ द्वितीयदिनादर्वाक् समावर्तनात् प्राक् कस्मिंश्चिद्दिने एकमूलं पलाशं तदभावे कुशस्तम्बं वा
 आनीय प्राच्यां प्रतीच्यां वा दिशि रोपयेत् । ॐ अद्येत्यादि मेधाजननम् करिष्ये इति सकल्प्य पलाशादिकमलकत्या-
 पृपादिभिरभ्यर्च्य त्रिः प्रदक्षिणं परिसिञ्चन्तुं ब्रह्मचारिणमाचार्योऽभ्युः मन्त्रं पाठयेत् । सुश्रवः सुश्रवा अग्नि यथा त्वं सुश्रवः
 सुश्रवा अश्वेवः मां सुश्रवः सुश्रवसं कुरु । यथा त्वं देवानां यज्जस्य निधिपो अश्वेवमहः मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूया-
 समिति त्रिर्जपन् त्रिः प्रदक्षिणं करोति । ततः पूर्ववृत्तमेखलाजिनवासांसि तत्र त्यक्त्वा अन्यानि युवा सुवासाः परिवीत आगात्
 स उ श्रेयान् भवति जायमानः । तस्मीवासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्या मनसा देवयन्तुः । इति मन्त्रेण विभूयात् । ततो गृहं प्रत्या-
 ग्नाते यजुर्केदं सामवेदमधीत्य तृतीयमूधेदमध्ये तु कामस्य एतदेवोपनयनमलं करणवर्जितं भवति । यद्युपनीतस्य प्रायश्चित्तं
 भवेत् तदा केशवपनमेधाजनने अकृत्वाप्युपनयनं समापयेत् । यदेतदुपनीतस्य प्रायश्चित्तं यदा भवेत् । कृतकृतं तदुपनयनं
 मेधाजननमेव च । मेधाजननमाचारे ब्रह्मचार्यो भवेदिह । इति कारिकावचनात् ॥ * ॥ * ॥

अथ वेदारम्भप्रयोगः ॥ * ॥ गुरुः सकल्पं कृत्वा उपलेपनाद्याघारान्तुं कृत्वा शशाखापूर्ववेदाहतिः होमः कर्तव्यः । तत्र
 ऋग्वेदारम्भे ॐ पृथिव्यै स्वाहा ॐ इदं पृथिव्यै । ॐ अग्नये स्वाहा ॐ इदं अग्नये । ततः सर्कवेदसाधारणाहृतयः । शुश्रुत्वेण
 होतव्याः । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा । इदं ब्रह्मणे । ॐ प्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजापतये । ॐ देवेभ्यः स्वाहा । इदं देवेभ्यः
 ॐ ऋषिभ्यः स्वाहा । इदं ऋषिभ्यः । ॐ श्रद्धायै स्वाहा । इदं श्रद्धायै । ॐ सदसम्पतये स्वाहा । इदं तस्मै । ॐ अनुमतये

॥ * ॥ अथेदि समावर्तनम् ॥ * ॥

स्वाहा । इदमनुमतये । इति ह्यत्र अग्नेरुत्तरतः प्राङ्मुखोपविष्टः प्रत्यङ्मुखाय गुरुमुखमीक्ष्यामाणां दक्षिणहस्तेन गुरोर्दक्षिणपादं
गृहीत्वा वामहस्तेन वामपादं गृहीत्वा उपसन्नाय ओं कारमहाव्याहृतिपूर्वकान् पठित वेदादीनध्यापयेत् । तत्र प्रथमं पादावच्छेदेन ।
द्वितीयवारमर्द्धवच्छेदेन । तृतीयवारं सैहव सर्वयज्ञं माणवकं पाठयेत् । अत्र प्रथमं स्वशाखाया वेदारम्भः । यधुच्छन्दा
श्वयोहग्निर्देवता गायत्रीच्छन्दो वेदारम्भे विनियोगः । ओं अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रतुधातमम् ॥
इत्यादि ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥

अथ समावर्तनम् ॥ * ॥ स्वाचरितब्रह्मचर्येण विद्यान्ते गुरुमर्थेन सन्तोष्य तेनाशुक्तातः स्वयमेव समावर्तनं कुर्यात् । तत्र तानि
ब्रह्मण्यर्जयीत । तथा च सूत्रम् । कर्षपरिधानयोग्यं मणिमालं कुण्डपयुगलं वस्त्रयुग्मं उपानद्वयुगलं वैश्वदेवद्वयं माल्ययुग्मं
करञ्जबीजमञ्जनं सर्वोषधिसुगन्धानुलेपनं द्वौ उक्तीषौ ह्यत्रद्वयं शीतोष्णोदकं सर्वमेतदाचार्यायाञ्जने च । यद्वाभयोन
विन्देत तदा आचार्यायैव उपकल्पयीत सन्तोषं वा गुरोः कुर्यात् इति ॥ समावर्तनदिने प्रातः समिधमाहरिवान्पराजित्वा
दिशः सकाशात् याञ्छिकीः प्रादेशसन्निताः समिधो अर्जयीत । तथा च सूत्रम् । आर्द्राग्निदिकामः शुक्लां पुष्किकामः तेजस्कामो
वा आर्द्रशुक्लामुभयकामः । समिधमानीय भूमेरन्यस्योपरि निधाय कर्माङ्गत्वेन ब्राह्मणेभ्यो गामर्थकं दक्षिणान्दत्त्वा शीतोष्णोदकेन
स्रत्वात्तुः ओं स्वस्ति नो मिमीतामिति सूक्तं पठित्वा मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं कृत्वा उपलेपनाद्याग्नि प्रतिष्ठापनात्तुं कर्म
कृत्वा कृतप्राणायामो ब्रह्मचारी ओं अद्येत्यादि समावर्तनहोमं करिष्ये । इति सकल्प्य देवतापरिग्रहार्थं प्रजापतिं समिद्ध्यां ओं

भूर्भुवः स्वः स्वाहा । इदं प्रजापतये नमः । इति द्वे समिधावग्नावाधाय अग्निं ज्ञातवेदसमिधेन प्रजा-
 पतिं प्रजापतिष्ठाधारदेवते आज्येनाग्निं पवमानं प्रजापतिं एताः प्रधानदेवता आज्यशेषेण शिष्टकृतमिधुसन्नहनेन रुद्रं
 विश्वान् देवान् संश्रावेण सर्वप्रारश्चित्तदेवता अग्निं देवान् विकृतमग्निं वायुं सूर्यां प्रजापतिं ज्ञाताज्ञातदोषनिर्हणार्थमना-
 ज्ञातमिति तिस्रः आज्यद्रव्येण सांज्ञेन कर्मणा सदोहंश्च यक्ते इति सकल्प्य ऽं प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये नमः ।
 बह्वेरुत्तरतः प्रोक्षणीं श्रवणामाद्य इति प्रकारेण पात्रासादनं कुर्यात् । त्रीहियवमावतिलैः पृथक् पृथक् शरावान् तांश्वरुं
 लोहंश्वरुं आनडुहगोमयं शमीपत्रानि शीतोष्णदकं नवनीतं दधि च । मणिकुण्डलद्वयं वज्रद्वयं हृत्पुष्पान्द्वयं दण्डं अजं
 करं वीजं पिष्टं त्रींशुं एकविंशतिकुशपिण्डानि च सकृदासादयति । ततः प्रोक्षणीमुत्तानां कृत्वा अनन्तरं गर्भो प्रादेश-
 नात्रावनखच्छिनो मांशो कुशो प्रोक्षण्यां निधायसिच्य आसादितपात्रागुत्तानीकृत्य पवित्राभ्यामुदकमादार ताभिरद्विस्रः
 प्रोक्ष्य इधुं विश्रंस्य सपवित्रपूर्णपात्रमद्विरापूर्य गन्धपुष्पानि प्रक्षिप्य बह्वेरुत्तरदिश्यपविश्या त्राक्षणे दक्षिणहस्ताद्गुर्धमालभ्य
 ऽं अद्येत्यादि मन्त्रकृत्या समावर्तनकर्मणि कृतकृतावेक्षणरूप त्रैलोक्यं कर्तुं अनुक गोत्रं अनुक देवशर्माणं त्राक्षणेतिः पाद्यादिभिर-
 भाक्ष्य त्वामहं वने । ऽं वृतोहमीति प्रतिवचनम् । अथाग्नेः पूर्वैर्गानीय दक्षिणतः प्रागग्रोत्तीर्णं विष्टरं त्रैलोक्यमनुपकल्प्य
 प्रत्यङ्मुखं स्थित्वा ऽं अहेदैधिसितव्योदतस्त्रिर्धामास्य मदनैसीदामि सीदयोहन्नां पकतरः । इत्युच्छ्रयं वामहस्ताद्गुर्धानामिकाभात् त्रैलोक्या-
 दर्भामकं गृहीत्वा नैकृत्यां दिशि प्रक्षिपेदनेन यद्वेण । प्रजापतिर्वाविर्गारत्रीच्छन्दोऽग्निर्देवता तृणनिरसने विनियोगः । ऽं

वीरवन्तुं गोमन्तुं ररिं न स तेषस्ति । इत्याग्निमन्त्र्या आज्येनेधुमूलतो अग्रतश्च संप्रश्यादार अयन्तु इति वामदेव-
 ऋषिर्जातवेदोऽग्निर्देवता तृष्टुपूछन्दः इधुधाने विनियोगः । ॐ अयन्तु इधु आज्जा जातवेदस्तेनेधुस्य बर्द्धस्य चेर्द्ध बर्द्धस्य
 चामान् प्रजया पशुभिर्ऋषचसेनान्नाज्येन समेधय स्वाहा । इदमग्नये जातवेदसे नमः । इतीधुमाधाय ॐ प्रजापतये
 स्वाहा । इति वारवीं दिशमारभ्याग्नेयीं यावत् ॐ प्रजापतये स्वाहा । एवं नैर्ऋति कोणादारभ्य ऋषानीं दिशं यावत् अवि-
 छिन्न वृत्तधारिं ऋजुं जुहोति । आधारद्वये उद्देशत्यागो नास्ति । अग्न आयुंषीति तिसृणां शतं वैथानसा ऋषयः अग्निः
 पवमानो देवता गायत्रीछन्द आज्यहोमे विनियोगः । ॐ अग्न आयुंषि पवस आसुरोर्जमिषस्य न । आरे वाध सुदुःसुनां
 स्वाहा । इदमग्नये पवमानाय नमः ॥ १ ॥ ॐ अग्निर्ऋषिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः । तमीमहे महागणं स्वाहा । इदम-
 ग्नये पवमानाय नमः ॥ २ ॥ ॐ अग्ने पवस्य स्वपा अग्ने वच्य सुवीर्याम् । दधद्वयिं मयि पोषं स्वाहा इदमग्नये पवमानाय-
 नमः ॥ ३ ॥ प्रजापते न त्रुदित्यस्य हिरण्यगर्भऋषिः प्रजापतिर्देवता तृष्टुपूछन्दो आज्यहोमे विनियोगः । ॐ प्रजापते
 न त्रुदतान्येन्या विश्वा रूपानि परिता बभूव । यत्कामास्ते जुहमस्तनो हस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां स्वाहा । इदं
 प्रजापतये नमः ॥ ४ ॥ इत्याहृतिचतुस्तरं हृत्वा ब्रह्मचारी मेखलामधस्तादनेन मन्त्रेण मोचयेत् । शुनः शेषऋषितृष्टुपूछन्दो
 वरुणो देवता मेखलामोचने विनियोगः । ॐ उद्भुतमं वरुणपाशममदावधमं विमध्यमं श्रथार । अथादित्यव्रते वयं तवा-
 नागसो हृदितये स्यामः । तत आचार्यो दण्डकार्ठमर्णो क्षिपेत् तुष्णीम् । ततः कृतुनखलोमानि कारयित्वा पिक कर्णवीजे-

नाम्ननुलिप्य शीतोष्णभिरद्विः स्नात्वाचम्याग्निसमीपमागम्य युवः वस्त्राणीति दीर्घतमखविर्मित्रावरुणो देवते तृष्टुपुच्छ आह-
 तवस्त्रपरिधापने विनियोगः । ॐ युवः वस्त्राणि पीवसा वसाते दुधोरच्छिद्रानन्तुरोहसर्गाः । अरातिरतमन्तानि विश्वा धातेन
 मित्रावरुणा सचेथे । इति मन्त्रेण वामसी परिधाय उक्तीषः वस्त्रियाः । ॐ यज्ञोपवीतः परमः पवित्रः प्रजापतेर्ब्रह्म सहस्रं
 पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुखं शुभ्रं यज्ञोपवीतं वलमस्त तेजः । इति मन्त्रेण यज्ञोपवीतं परिधाय विराचम्य ॐ अथ
 नस्तुजोहसि चक्षुर्मे पाहि । इति सवामीक्षणमण्डयित्वा तेनैव पश्चाद्वायम् । ॐ अश्मनस्तुजोहसि श्रोत्रं मे पाहि । इति
 दक्षिण श्रोत्रं कुण्डलेनालङ्कृत्य तेनैव पश्चाद्वायम् श्रोत्रम् । कुक्षुमाद्यनुलिप्याभ्यां पाणिभ्यां ब्राह्मणराजन्यवैश्याशूद्रस्त्रीसेवका
 षथाक्रमं मुखवाहूदरोपश्वोरुचरणान्यनुलिप्स्युः । पश्चात् करौ प्रक्षाल्य ॐ अनार्तस्य नार्तोहहं भूयामम् । इति अजमा-
 वधा ॐ देवतां परिर्त्सेहं सर्वतो मां पातु । इति मन्त्रेण उपानहो परिधाय ॐ दिवच्छन्दांसि इति मन्त्रेण हृत् ॐ
 वेगुरसि वानस्पत्योहसि सर्वतो मां पाहि इति वेणवदण्डम् । ॐ आयुष्यं वर्चस्यं रायस्पोषमोद्दिदम् । इदं हिरण्यं वर्चस्य
 जैत्राय विणतादिमाम् । उच्चैर्वाजिपूतनाषाट् सता साहं धनञ्जयम् । सर्वा समग्रा ऋद्धयो हिरण्ये हस्मिन् समाहिताः ।
 शून्यामहं हिरण्यस्य पितृमानेवजगृभ । एनमां सूर्यात्तमकरन् प्रियु प्रियम् । सत्राजक विराजक अतिर्किर्या च मे प्रवा । लक्ष्मी
 राश्टस्य मा मुखे तया मामिन्द्र संसृज । अग्ने प्रयातं परिवक्त्रिण्यममृतं यज्ञोहधिमर्तेषु । य एनद्धेद स हि वेदमहति
 जरातुत्युर्भवति यो विभर्ति । यद्धेद राजा वरुणो यद्रुत देवी सरस्वती । ईन्द्रो यद्रुहा वेद तन्ने वर्चस आयुषे । न तद्र-

॥ सर्कसं कर्मपद्धतिः ॥

क्वांसि न पिशाचाश्चरन्ति देवानामोजः प्रथमं हेतुः । यो विभर्ति दाक्षायणा हिरण्यं स देवेषु कृणुते दीर्घमायुः ।
यदा बध्नां दाक्षायणा हिरण्यं शृतीनीकारं सुमनश्मानाः । तन्न आवध्नामि शतशारदा या युष्मान् जरदस्तिर्धथामम् ।
यधुमं सुवर्णं धनञ्जयो वरुणो धारयिषुः । ऋणं सपत्नादधरांश्चक्रुन्नारोह मां महते सौभगाय । प्रियं मा कुरु
देवेषु प्रियं राजसु मा कुरु । प्रियं विश्वेषु गोष्ठेषु मयि धेहि रुचारुचम् । अर्काक्षमिन्द्र समूहो हवामहे यो गोजि-
द्वानजिदशजिद्व्याः । इमं नो यज्जं विहरेषु स्माम्य कुर्मोहरिवो मे दिनं त्वा । इति मन्त्रेण कर्णे सुवर्णमय मणिं बध्नीयात् ।
ततो ब्रह्मचारी अग्निसमीपं गत्वा अग्नेरैशान्यां दिशि उर्ध्वस्थितः सौकीषोपानहो त्वात्वा ब्रह्ममाणमन्त्रेण समिधमेकामर्गो
दद्यात् । ॐ ऋतं मे अनृतं मे तन्न उभयव्रतम् । निन्दा च मे अनिन्दा च मे तन्न उभयव्रतम् । विद्या च मे अविद्या च मे तन्न
उभयव्रतम् । प्रज्जा च मे अप्रज्जा च मे तन्न उभयव्रतम् । ईशं मे अनिशं मे तन्न उभयव्रतम् । दत्तं मे अदत्तं मे तन्न उभय-
व्रतम् । अधीतं मे अनधीतं मे तन्न उभयव्रतम् । कृतं मे अकृतं मे तन्न उभयव्रतम् । सत्यं मे असत्यं मे तन्न उभयव्रतम् ।
श्रुतं मे अश्रुतं मे तन्न उभयव्रतम् । व्रतं मे अव्रतं मे तन्न उभयव्रतम् । यदग्नेः सैन्द्रस्य सप्रजापतिकस्य सश्विकस्य सदेवस्य
सदेव राजन्यस्य सपितृकस्य सपितृराजन्यस्य साकाशस्य सानुप्रकाशस्य सप्रतीकाशस्य सदेवमनुष्यस्य सदेवाप्सरस्त्वस्य सहिरण्यैः पशुभि-
र्धामैश्च यन्न आत्मान आत्मानि व्रतं तन्ने सर्कव्रतमिदमहमग्ने सर्कतो भवामि स्वाहा । इदमग्नये नमः । अथ ब्रह्मचायुःपविश्या ममाग्ने वर्द्धो
विहरे षष्ठ इति दशभिर्धग्भिः प्रादेशमिताः समिधो जुह्यात् । ममाग्ने इति सूक्तस्य विहव्य ऋषिर्विश्वेदेवा देवता अर्को तृष्टुपछन्दस

अन्ये जगतीच्छन्दः समिद्धोमे विनियोगः । ॐ यमाग्ने वर्ष्णे विहरेषस्त वयन्ति क्कानास्तुवः पूषेभः । मह्यं नयन्तां प्रदिशश्चतस्रस्तया-
ध्यक्षेण पृतना जयेम स्वाहा । इदमग्नये नमः ॥ १ ॥ ॐ यम देवा विहरे सस्तु इन्द्रवन्तो विष्णुरग्निः । यमान्तुरीक्ष्मुरुलोक
मस्तु मह्यं वातः पवतां कामोऽग्निन् स्वाहा ॥ २ ॥ ॐ यग्नि देवा द्रविणमायजन्तां यय्याशीरस्तु यग्नि देवहृतिः । दैव्या
होतारोऽवनुशन्तुः पूर्वरिकी स्याम तन्द्रा सुवीरा स्वाहा ॥ ३ ॥ ॐ मह्यं यजन्तु यग्नि जानि हव्यागृतिः सत्या मनसो मेऽस्तु
ये नो यानिगां कतमश्च नाहं विश्वेदेवामोऽधिरोचमानः स्वाहा ॥ ४ ॥ ॐ देवी यनुवी वरुणः कृणोति विश्वे देवास
ईह वीररध्वन् । महाम्नाहि प्रजाग्ना मा तनुभिर्मा वधाम द्विषते सोमराजन् स्वाहा ॥ ५ ॥ ॐ अग्ने यन्यां प्रतिनुदन् परे-
यामदमदको गोपः । नहि नस्तुं प्रत्यक्षं यस्तु निण्डः पुनस्तुनैवां चिन्तं प्रबुधां निवेशं स्वाहा ॥ ६ ॥ ॐ धाता २५७
धातृणां भुवनम्य यस्पतेः । देवः त्रातारमिति मातिषाहम् । इमं यज्जमशिनोभा ब्रह्मस्पतिर्देवाः पान्तु जयमानं न्यर्थां
स्वाहा ॥ ७ ॥ ॐ उरुव्याचानो यहिषः शर्म यं सदाग्निन् हवे पुरुहूतः पुरुक्षुः । स नः प्रजायै हर्यन्मूलयेन्द्रमानो रीरिषो
मापरतोः स्वाहा ॥ ८ ॥ ॐ ये नः सपत्ना अपते भवन्ति द्राग्नीभ्यां यज्जमपवाधामहे तान् । वसवो रुद्रा आदित्या उपरि
स्पृशन् बोऽग्रं चेलारमधिराजन् स्वाहा ॥ ९ ॥ ॐ अर्वाक्षमिन्द्रमरुतो हवामहे यो गोजिह्वनजिदश्वजिह्वः । इमं नो
विहरेषुस्वाम्य कुर्योऽरिवो मे दिनं त्वा स्वाहा ॥ १० ॥ इति दशसमिधो हत्वा स्थिरकृतं समाप्य प्रायश्चित्तं समापयेत् ॥ * ॥

अथ ब्रह्मचारिणः कर्तव्य निर्णयः । ब्रह्मचारी न नक्तं श्रायां । न दिवा स्वपेत् । न लगां द्वियमीक्षेत् । बर्षति न धावेत् ।
न वृक्षमारोहेत् । न संशयमापद्येत् । इत्यादयेतं सर्वं गुरुगोपदेष्टव्यम् । अथ मानवको गृहीतदण्डहृत्तः सोपानकः
मोक्षीषः कपटरोषमाचरन् पदातिः कतिचित् पदानि गच्छेत् । तमन्यैरागतादिभिः सह संतोषानयन्तीति ॥ * ॥ * ॥
॥ * ॥ इति आश्वलायनपद्धतौ समावर्तन प्रयोगः ॥ * ॥

ॐ नमो गणेशाय । अथ सामगानां श्राद्ध प्रयोगः ॥ * ॥ प्रथमं सच्चिदानन्दं कृत्वा त्रिभुवनेश्वरं । श्राद्धप्रयोगं तद्भानि वक्ति
 श्री रघुनन्दनः । अथ श्राद्धसूत्रं । विप्रप्राप्त्या श्राद्धकृतौ सुखार्थं क्रमसूचनं । श्राद्धपूर्वदिने मांसस्त्रीत्यागशैश्चक भोजनं । श्राद्धाहे
 दन्तुकार्थस्य त्यागः स्नानं तथोषसि । याम्यास्यत्वं पादशौचे वास्तुर्क्षा विष्णुकूर्तनं । तस्मै पूजा मूल्यादानं परभूषामिने इथवा ।
 तं पितृभ्याश्चादानं रक्षा दीपकुशद्विजाः । श्राद्धानुष्ठानं गायत्री देवताभ्य इति त्रिधा । यज्जलप्रोक्षणं रक्षा जलस्थापन-
 मेकतः । पूर्व्वं विप्रकरे तोयं कुशासनमनन्तरं । दक्षिणे देवविप्रस्य पितृविप्रस्य वायतः । आवाहनार्थं न्युज्जकं गम्भा-
 दिर्दक्षवायतः । ऐशानीक्रमतो रेखा प्रागग्रा देवमण्डले । नैर्ऋती क्रमतो रेखा प्रागग्रा पितृमण्डले । पात्राणां तेषु
 विन्यासे होमप्रश्नो इग्निहोमकं । हतशेषप्रदानं पात्रालये इन्नवेशनं । इदमित्यस्युलेः क्षेपस्तुक्तीं दैवे यवस्य च ।
 पितृो मन्त्रेण निक्षेपस्तिलस्यपहतेति च । मधुनोऽन्ने च निक्षेपो गायत्र्यास्त्रिर्जपस्तुतः । मधुवातेत्याद्या चैव मधुशक्तयेण च ।
 अन्नातिमन्त्रणं तस्य दानं जलनिवेदनं । गायत्र्यादि त्रिकजपो इन्नहीन जपस्तथा । द्विजभावेऽपि तृप्त्यर्थं गायत्र्यादि त्रिक
 जपस्तथा । पुण्याख्यानस्य च जपः सतिलं प्रोक्षिते कुशे । अग्निदध्नेति मन्त्राभ्यां सतिलान्निवेदनं । हस्तफालश्चाचमनं हरिश्चुति-
 र्जलस्य च । पितृ्यादिक्रमतो दानं गायत्र्यादि जपः पुनः । शेषान्नपितरोः प्रश्नं निहन्तीति च मण्डले । अपहतानिहन्निभ्यां रेखा
 युग्मं पितृक्रमां । आस्तुरे देवतेतस्य जप आवाहनं तिलैः । अबनेजनदानं मधुवाता मधुत्रयं । अक्षरमी पिण्डदानं
 दर्भे लेपावर्षणं । आचमनं स्मृतिर्विषेणः पात्रकालावनेजनं । अत्रेत्यादि जपेवामावर्तनोदणु तः । आरत्यामी जप-

शैचव श्रामत्यागोऽङ्गलिस्ततः । नम इत्यादिक जपो वामो दानञ्च पूजनं । वसन्तार्य जपश्चैव द्विजाग्रभूमिसेचनं । दैवादि
 ब्राह्मणे दानं जलादि त्रितयस्य च । अदैवमपि चाक्षय्यमघोरा गोत्रमित्यपि । सपवित्र कुशाः पिण्डे स्वधावाचनमूर्जकं ।
 न्युज्जोथानां पितुः पक्षे दक्षिणादानमग्रतः । विश्वेदेवाश्च दातारो देवतेति जपस्त्रिधा । विसर्जनं वाज इति अमावेति प्रद-
 क्षिणं । अन्नादेः प्रतिपत्तिश्च वामदेव्य जपस्तथा । दीपप्रच्छादनं हस्तकालनाचमने तथा । अछिद्रवाचनं विष्णुस्मरणं शेष
 भोजनं । उपवासदिने स्त्राणं मांसेतराशिताव्रते तद्दिने मैथुनत्यागः श्राद्धकृच्छ्राद्धभोजिनोः ॥ * ॥ * ॥

॥ १० ॥ पार्वणश्राद्धप्रयोगः ॥ १० ॥

अथ पार्वणश्राद्धप्रयोगः ॥ * ॥ तत्र पूर्वदिने कृतनिरामिषैकभक्तः श्वः कर्तव्यत्वानिश्चये तद्रहितोपि ततः परदिने कृतनित्य क्रियो द्विवासा दक्षिणाप्रवने देशे दक्षिणाभिमुखीभूय कृतपादशौचो दर्भहस्तः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा द्विराचम्य पाषाणांश्चिर्करैकका-
दियुतां पक्विलां कृमियुक्तां संकटां दुर्गन्धामनिष्कन्धां भूमिं त्यक्त्वा गोमयोपलिप्त्यां भूमौ दर्भासने चोपविश्य तिलतैलेन
सूतेन वा दीपं प्रज्वाल्य नारायणं संपूज्य भोज्यादिकमुत्सृजेत् । तद्वथा भोज्यादिकमानीय प्राङ्मुखः एते गन्धपुष्पे ऽसौपकरण-
मान्न भोज्येभ्यो नमः । इति त्रिः संपूज्य एते गन्धपुष्पे एतदधिपतये श्रीविष्णवे नमः । एते गन्धपुष्पे एतत् संप्रदानेभ्यो ब्राह्म-
णेभ्यो नमः । इति संपूज्य कुशद्रवसहितजलमादाय ऽ अद्यामुके माशुमुक पक्षे अमुक तिथौ अमुक गोत्रस्य पितुरमुक देवशर्षणः
अमुक गोत्रस्य पितामहस्यामुक देवशर्षणः अमुक गोत्रस्य प्रपितामहस्यामुक देवशर्षणः अमुक गोत्रस्य मातामहस्यामुक देवशर्षणः अमुक
गोत्रस्य प्रमातामहस्यामुक देवशर्षणः अमुक गोत्रस्य वृद्धप्रमातामहस्यामुक देवशर्षणः पार्वणश्राद्धवासरे अमुक गोत्रस्य पितुरमुकदेव-
शर्षणः अमुक गोत्रस्य पितामहस्यामुक देवशर्षणः अमुक गोत्रस्य प्रपितामहस्यामुक देवशर्षणः अमुक गोत्रस्य मातामहस्यामुक देव-
शर्षणः अमुक गोत्रस्य प्रमातामहस्यामुक देवशर्षणः अमुक गोत्रस्य वृद्धप्रमातामहस्यामुक देवशर्षणः स्वर्गकामः एतानि सौपकरणान्न
भोज्यानि अर्चितानि श्रीविष्णुदैवतानि यथानाम गोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो २५ ददानि । पर्वतरत्र पार्वणविधिक श्राद्धवासरे इति सर्वत्र
प्रयोज्यं ऽ अद्येत्यादि कृतैतत् भोज्यादानकर्षणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं फलं श्रीविष्णुदैवतं यथानाम गोत्राय ब्राह्मणाय २५ ददानि ।
इति दक्षिणां कुर्यात् । कृतैतत् सौपकरणान्न भोज्यादान कर्षाच्छिद्रमस्तु । ऽ वास्तुपुरुषाय नमः इति वास्तुं संपूजयेत् । ततः ऽ

तद्विज्ञाः परमं पदं मदा पश्चान्ति मूरयः । दिवीव चक्षुरांतमिति विकुं स्वत्वा ॐ तं सदिद्याकार्यं यज्ञेश्वरं संपूजा श्राद्धीयां भागं
 दत्त्वा गङ्गां संपूज्य स्वत्वा परकीयं भूमौ चेत् तं स्वामिने मूल्यमथवा पितृरीत्या इदमन्नं ॐ एतं भूमि पितृभ्याः स्वधा इत्यनेन
 दद्यात् । ततश्च स्व स्व भूमिावशामिकार्यां न दद्यात् । अश्वामिकाश्च सर्वा अटव्याः पर्वता नदीप्रवाहाद्भयत शत्रुहस्तावच्छिन्नभूमयः पु-
 ण्यानि पूरुषोत्तमादीनि आयतनानि गरादीनि क्षेत्रानि दण्डादीनि अरण्यानि महानदीनास्तु गङ्गादीनां गर्भस्तुद्रुपरि सार्द्धशतहस्तं तीरं
 तद्रुपयुत्तयतः क्रोशद्वयं गङ्गाक्षेत्रं एता भूमयो राजादीनां स्वशीकृता अपि अश्वामिकाः । तद्व्यानं आदित्यपुराणे । प्रसन्नवदनाः
 सोम्या वरदा शक्तिपायः । पद्मासनहा विभुजा वसवोऽहो प्रकीर्तिताः । करे त्रिशूलिनो वामे दक्षिणे चाक्षमालिनः । एकादश
 प्रकर्तव्या रुद्रा स्त्राक्षेन्दुमौलरः । पद्मासनहा विभुजा पद्मागर्भाङ्गकान्तुरः । करादिस्फुरपर्वान्तनालपङ्कजधारिणः । इन्द्राद्या द्वादशा-
 दित्यास्तैजो मण्डलमध्यगाः । तत्र पितरं वशकारेण पितामहं रुद्राकारेण प्रपितामहं आदित्याकारेण ध्यायेत् । एवं मातामहा-
 दीनामपि । सर्व दैवकृत्यनुभवाभिमुखः पातितदक्षिणजानुरूपवीती कुर्यात् । सर्वेषु पितृकृत्यं दक्षिणामुखः पातितवामजानुः प्राचीना-
 वीती कुर्यात् । ततो दैवे प्राङ्मुखः विदर्भयुक्तं यवोदकप्रोक्तमासनं पश्चिमदिशुपकल्प्य पित्रे तिलोदकप्रोक्तं
 दक्षिणां त्रैकदर्भयुक्तमासनद्वयं दक्षिणस्यादिशुपकल्प्य प्रणवोच्चारणपूर्वकं सार्द्धद्वितयवेष्टनयुक्तोद्गकेशसप्तपङ्कान्यतरदर्भनिर्घितं
 दर्भवटुद्वयं दैवे पश्चिमांशेन प्राङ्मुखं पित्रे दक्षिणांशेनोदङ्मुखं एवं मातामहसमन्विनं दैवपितृमातामहसनेषु निधाय
 तान् कुण्ठय त्राङ्गान् आपयित्वा पाद्यादिभिरभ्यास्य जलगण्डुषं दत्त्वा ॐ अद्यामुके मासामुक पक्षे ह्यमुक तिथौ अनुकगोत्रस्य पितृ-

मुक देवशर्मणः अमुक गोत्रस्य पितामहस्यामुक देवशर्मणः अमुक गोत्रस्य प्रपितामहस्यामुक देवशर्मणः अमुक गोत्रस्य मातामहस्यामुक
 देवशर्मणः अमुक गोत्रस्य प्रमातामहस्यामुक देवशर्मणः अमुक गोत्रस्य रुद्रप्रमातामहस्यामुक देवशर्मणो महालयामावस्याविहित-
 पार्वणश्राद्धे कर्तव्ये ॐ पुरुरवो याद्रवसो विश्वा देवानां महालयामावस्याविहित पार्वणश्राद्धं दर्भमय त्राक्षणयोरहं
 करिष्ये । इति पृच्छेत् । ॐ कुरुषेति प्रतिवचनम् । ततो दक्षिणा मुखः पातितवामजानुः प्राचीनावीती पित्रे जलगण्डुषं दत्त्वा ॐ
 अद्यामुके मास्यमुक पक्षे इमुक तिथौ अमुक गोत्रस्य पितुरमुक देवशर्मणो इमुक गोत्रस्य पितामहस्यामुक देवशर्मणो इमुक गोत्रस्य
 प्रपितामहस्यामुक देवशर्मणः महालयामावस्याविहित पार्वणश्राद्धं दर्भमय त्राक्षणे इहं करिष्ये इति पृच्छेत् । ॐ कुरुषेति प्रतिवचनम्
 ततो मातामहपक्षे इप्येवम् । यथा जलगण्डुषं दत्त्वा ॐ अद्यामुके मासि अमुक पक्षे इमुक तिथौ अमुक गोत्रस्य मातामहस्यामुक देव-
 शर्मणो इमुक गोत्रस्य प्रमातामहस्यामुक देवशर्मणो इमुक गोत्रस्य रुद्र प्रमातामहस्यामुक देवशर्मणो महालयामावस्याविहित पार्वण
 श्राद्धं दर्भमय त्राक्षणे इहं करिष्ये इति पृच्छेत् । ॐ कुरुषेति प्रतिवचनम् । एवं दीपान्वितामावस्याविहित पार्वणश्राद्धम् । नवा-
 नागमनविहित पार्वणश्राद्धम् । अश्वयुक् रुद्रपक्षीय मघानक्षत्रयुक्त त्रयोदशीविहित पार्वणश्राद्धम् । पूर्णिमाप्रतिपदसकौ राहसुनि-
 शाकरदर्शननिमित्तक पार्वणश्राद्धम् । यथायुक्तं वाक्ये देयं एवमन्यत्रापुहम् । ततः सप्रणव व्याहृतिकां गायत्रीं प्रणवान्तां
 जपन् । ॐ देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च । नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव भवन्ति ति त्रिः पठेत् । ततः पुण्डरी-
 काक्षं स्मृत्वा मृज्जलेन श्राद्धीय द्रव्ये प्रोक्ष्णं कर्तव्यम् । रक्षार्थमुदकपात्रमेक दशे स्थापयेत् । ततो उत्तराशुखः पातितदक्षिण-

वश्वान् देवानावाह्रियेष्ये इति पृच्छेत् । आवाहयेत्युज्जातः । ओ विश्वेदेवास आगत इत्यनया ऋचावाहयेदिति कात्यायनः । (१) मन्त्रो यथा । विश्वेदेवास
 आगत शृगुता म इमं हवं इदं बर्हिर्निषीदतः । अन्वार्थः । हे विश्वेदेवास यरं मे मम इमं हवं आह्वानं शृगुत शृगुता ऋचा च आगत आगच्छ त आगत्य च इदं
 बर्हिः कुशं निषीदत आसन्वार्थं नृपकल्पिते बर्हिषि उपविष्टा भवत इत्यर्थः । अत्र विश्वेदेवास इति अज्जमेरुसृगिति अनुगागमः । शृगुत इत्यर्थः

जानूरुपवीती दैवब्राह्मणहस्ते जलं दत्त्वा ॐ पुरुरवो याद्रवसो विश्वेदेवा एतद्वः कुशासनं नमः । इति ऋजुदर्भान् देव-
 ब्राह्मणदक्षिणपार्श्वे दद्यात् । ततः दक्षिणामुखः पातितवामजानुः प्राचीनावीती पितृब्राह्मणहस्ते जलं दत्त्वा ॐ तमुक गोत्र पितरमुक
 देवशर्म्ममुक गोत्र पितामहामुक देवशर्म्ममुक गोत्र प्रपितामहामुक देवशर्म्मनेतन्ते कुशासनम् ॐ ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै
 ते स्वधा । इति द्विगुणं भुग्न दर्भं मोटकं पितृ ब्राह्मण वाम पार्श्वे दद्यात् । तत उत्तरामुखः दैवे यवान् गृहीत्वा ॐ विश्वान् देवानावाह-
 रियेष्ये (१) इति पृच्छेत् । ॐ आवाहयेत्युज्जातम् । ॐ विश्वेदेवास आगत शृगुता म इमं हवं इदं बर्हिर्निषीदत इत्यावाह तुष्ठीं
 यवान् विकीरेत् (२) ततः कृताञ्जलिः । ॐ विश्वेदेवाः शृगुतेमं हवं ये मे हन्तरीक्षे य उपद्व्यविष्ठ ये अग्निजिह्वा उत वा
 यजत्रा आसाद्याग्निं बर्हिषि यादयध्वम् (३) । ॐ ऋषयः समवदन्तु सोमेन सह राज्ञा यस्मै कृणोति ब्राह्मणञ्च राजन्

तस्य ता इति तस्य स्थाने तादेशः । आगत इति आगच्छत इत्यस्मिन्मर्थे वर्णागमो वर्णविपर्ययेत्येति निकञ्ज लक्षणं हकारलोपः । इदं बर्हिरिति मण्ड्यार्थे द्वितीया कर्म-
 प्रवचनीयत्वात् (२) ततो यवविकीरणानन्तरं अवकीर्या विश्वेदेवाः शृगुतेति जपेदिति कात्यायनः । मन्त्रो यथा । ॐ विश्वेदेवा शृगुतेमं हवं ये मे हन्तरीक्षे य उप-

॥ १ ॥ सर्वसंस्कृतपद्धतिः ॥ १ ॥

॥ पार्वणश्राद्धप्रयोगः ॥

द्विष्टं ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आमाद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वं । अश्वार्थः हे विश्वेदेवा मे मम इमं हवः आह्वानं शृणुत किन्तु ता ययं अन्तराक्षे आकाशे ष्ठ तिष्ठत
तथा ये उपसनीपे पृथिव्यां तिष्ठत द्यवि स्वर्गे ये तिष्ठतेति सध्वक्ः । द्यविष्ठेति ह्यन्तमन्त्रां यजत्रम् । एतदुक्तं भवति । द्युमाकाशे स्वर्गे चावस्थिता ये विश्वेदेवाः के
ते अग्निजिह्वाः अग्निरेव जिह्वा हतभोजनसाधनं येषां ते तथोक्ताः । उत वा अप्यर्थे ये यजत्राः यजन्तुः श्राद्धकर्तारं त्रायन्तु इति यजत्राः । पुरुरवो माद्वयः प्रभृतयः
यूरुं आभृते कुशे आमाद्या मादयध्वं हर्षयुक्ता भवतेत्यर्थः । (७) ॐ षधरः समवदन्तु सोमेन सह राजा यस्मै कुणोति ब्राह्मणस्तुं राजन् पारयामसि । अश्वार्थः । हे विश्वे-
देवास न केवलं यूरमेव हर्षयुक्ताः किन्तु भवदधिष्ठानयुक्तमात्रानं बहुमन्त्रानां षधरः कुशाः सोमेन सह राजा सहासीनाः समवदन्तु द्विरीभृताः यतः सोम षधनामधि-

पारयामसीति [४] जपेत् । ततः पितृपक्षे तिलान् गृहीत्वा ॐ पितृनावाहरिष्ये इति ब्राह्मणं पृच्छेत् । ॐ आवाहयेत्युत्तरम् । ॐ
एत पितरः सोम्यासो गन्धीरेभिः पथिभिः पूर्व्विणेभिर्दत्ताम्भ्यं देविणेह भद्रं रैक्ष नः सर्व्ववीरुं नियच्छत [५] ॐ उश-

२७२

पतिः । किं हे सोम राजन् त्वं ब्राह्मणो हसि भवसि अतो यस्मै ब्राह्मणाय श्राद्धतोक्तृत्वेनोपकल्पितार आमनं कुशान्तरेणसध्वक् कुणोति दधाति तं
ब्राह्मणमपि माम् सर्व्वतो भावेन पारय श्राद्धभोजनकृतपापानोचय इत्याद्याहर्ष्यां कुणोतीति विभक्तिव्यात्यये मध्यमे प्रथमपुरुषः तिङां तिङिति स्वरगां-
आमिति अव्यानामानेकार्थत्वात् सर्व्वतोभावेऽपि द्रष्टव्यम् । एतज्जपानन्तरम् । पितृनावाहरिष्ये इति कात्यायनः । गोभिलोऽपि तिलानादाय
ॐ कारं कृत्वा पितृनावाहरिष्ये इति पृच्छति । आवाहर इत्यनुज्ञातः । ॐ एत पितरः ॐ उशन्तु इति ऋग्वेद्यात्तयावाह ॐ
आयास्तु नः सितर इति मन्त्रं जपित्वा ॐ अपहतेति ऋचा तिलान् विकीर्या इति । (४) मन्त्रो यथा । एत पितर सोम्यासो गन्धीरेभिः

॥ १ ॥ मर्कवीरं कर्मपद्धतिः ॥ १ ॥

पश्चिदिः पूर्व्विगेतिर्दस्तास्यत्वां ऋविणेह तद्रं रैषं नः मर्कवीरं निवच्छत । अस्यार्थः । हे पितरः पितृपितामहप्रपितामह मातामह प्रमातामह वृद्धप्रमातामह प्रभृतयो
हस्त्रिणास्रुते बर्हिषि एत आगच्छत । किञ्चुता ययं सोम्यासो सोमो देवता येषां इति सोम्यासः सोमाम इति टाण सोम्या पूर्व्ववज्जमेरुगागामः । कैरागमनमित्याका-
ङ्कारामाह । पश्चिदिरिति किञ्चु तैः गन्तीरेतिः गन्तीरेदेवादीनां प्रसिद्ध वस्य तिरितार्थः गन्तीरेतिरितिहान्दसद्वां तिसो नैसादेशः पुनः किञ्चु तैः पूर्व्विगेतिः पूर्व्व-
पुत्रवाणां कव्यावाहनादीनां गमनागमनप्रसिद्धवस्य तिरितार्थः । आगता च नो हस्त्राकं तद्रं कल्याणं ऋविणे क्रमागतधने च दत्त कुरुत ह इति सयोधनवाचकः । न केवलं
लक्ष्मिन्ते किञ्च रैषं लक्ष्मणं धनं यं मर्कं निवच्छत रैमिति हान्दसद्वां निकृत् लक्ष्णेन अमो हकारलोपः । किञ्चु तं धनं मर्कवीरं मर्कवीरमिति वात्वायेन
जसोहं मर्केवां वीराणां शौर्यादिमुक्तानां यं प्रार्थनीयं तदपि प्रवच्छत इत्याशंसावाकार्यः । पूर्व्विगेतिरिति पूर्व्वशब्दादहलं ङादिक इण प्रत्ययः

तुत्वा निधीमह्यशनुः समिधीमहि उषन्नू शत आवाह पितृन् हविषे हत्तवे [७] इत्यावाह कृताङ्गलिः । ॐ आयास्तु नः पितरः
सोम्यासो हस्त्रिणास्राः पश्चिदिर्देवयानैः । अग्निं यजेत् स्वधया मदन्तो हस्त्रिभवस्तु ते अबन्तुमान् [१] इति जपु । ॐ अपहतासुरा

२७२

हान्दसद्वां अकारलोपे न मर्कः । लक्ष्मणाहरोधार रद्धिः हान्दमां तिसु एसादेशवाधादेव गन्तीरेतिरिति बहलं हान्दसीति एस् न भवति । (५) उषन्नूत्वा
इत्यावाहरेदिति कात्यायनः । यत्नो यथा । ॐ उषन्नूत्वा निधीमह्यशनुः समिधीमहि उषन्नू शत आवाह पितृन् हविषे अत्तवे । अस्यार्थः । अत्राग्निरिताध्यायाम । हे अग्ने
त्वा त्वां निधीमहि आदधीमहि आधानं तव कुर्या इति वाचं वरमित्याध्याहार्याम् । किञ्चु ता वरं त्वाशुशतः इच्छन्तः किञ्च न केवलं उषन्नू एव वरं त्वां समिधीमहि-
प्रजालयामः त्वं अस्मातिराहितो जलितः सन् पितृन् अग्निस्त्रिणास्रादीन् आवाह आवाहय । किञ्चु तत्त्वं उषन्नू पितृन् इच्छन् । किञ्चु तान् पितृन् उषन्नू इच्छतः । किमर्थमावाहन-
मित्याह आवाहनान्ते अस्मदत्तस्य हविषे हत्तवे अदनार्थं । अत्तव इति अदेरौणादिकस्य प्रत्ययः हविष इति षष्ठीर्थे चतुर्थी विभक्तिवात्तयां । हे अग्ने आधानं ह्यलनात्वां
आवाहितस्य पितृन् अस्माकं आकादेयस्य हविषो तर्कणार्थं आवाह आनय इत्यर्थः । (७) आवाहनानन्तरं अवकीर्षा आयास्तु नो जपेदिति कात्यायनः । यत्नो यथा । ॐ

==
● ●
= =
● ●
==

आरुक्त नः पितरः सोमा सो अग्निश्वाताः पथिभिर्देवयानैरस्मिन् यजेत् स्वधरा मन्त्रोहधिक्रवन्ते ते अबल्लस्मान् । अस्वार्थः । नो हस्वार्थः पितर आरुक्त आगच्छन्तु । किञ्च ताः सोम्यासः सोम्याः सोमपाथाः सोमाट्टेण लक्ष्णाहरोधान्न रुद्धिः सोम्यास इति वा पाठः शाखासुरीयः । न केवलं सोम्या एव पितरः अग्निश्वाताश्च श्रोतस्मार्त्तादि-तिरग्निभिः स्वाताः अनग्निदक्षानामत्राधिकारो नाशीति संकृताः ये पितर इत्यर्थः श्रोतस्मार्त्तादितिरग्निभिः संस्कारः कृतः इत्यर्थः । कैरागच्छन्तः पथिभिर्वस्त्रभिः । किञ्च तैर्देवयानैर्देवानां यानं गमनं यैर्बस्त्रैर्भित्तैरागतः ते पितरो हस्मिन् श्राद्धरूपे यज्जकर्यणि अस्मान् अधिक्रवन्तु श्राद्धरुक्त इत्यर्थः । किञ्च तास्तेमदन्तः तृप्यन्तः कर्मा स्वधरा । पितृणामग्नेन स्वधाशब्दोहत्रान्वाची । पितृदाने स्वधाशब्दसुदने च प्रकीर्तितः । न केवलं अधिक्रवन्तु विस्रवन्तु रक्त्वा च ते हस्मानित्याशंसार्वाकार्यः । (१) ततः पात्रेषु

रक्तांसि वेदिसद इति तिलान् विकीरेत् । ततो जलं स्पृक्ष्या दैवादिक्रमेण ब्राह्मणसन्मुखे दक्षिणाग्रदत्तोपरि सप्त पात्राणि सं-
स्थाप्य ॐ पवित्रे ह्यो वैश्वदेव्यो इत्यनेनानखच्छिन्नं प्रादेशमात्रं ॐ विषोर्मनसा पूते ह्य इत्यनेन प्रोक्षितं द्विनलं पवित्रं
एकैकस्मिन् पात्रे एकैकं विन्यस्त्य तेषु प्रत्येकं ॐ शन्नो देवीरभिर्कृते शन्नो भवन्तु पीतरे शंयोरभिस्त्रवन्तु नः [८] इति
दैवादिक्रमेण जलं दद्यात् । ततो दैवे ॐ यवोहसि यवरास्यद्धेयो यवरातीर्दिवे त्वा हन्तरीक्षाय त्वा पृथिव्या त्वा शुक्लन्तां लोकाः
पितृसदनाः पितृसदनमसीति [९] यवान् विकीरेत् । ततः पितृादि पात्रेषु ॐ तिलोहसि सोमदैवतो गौसवो देवनिर्घितः ।

जलं दद्यात् शन्नो देवीरिति कात्यायनः । मन्त्रो यथा । शन्नो देवीरभिर्कृते शन्नो भवन्तु पीतरे शंयोरभिस्त्रवन्तु नः । अस्वार्थः । एतौ अर्घ्यार्थमुपकल्पिता आपो नो हस्वार्थः शं भवन्तु कल्याणप्रदा भवन्ति इत्यर्थः । किञ्च ता आपः देवीर्देव्याः देवनादिगुणयुक्ताः । किमर्थमभिर्कृते उपचरार्थं पीतरे पानार्थं अतीक्ष्ण इत्यर्थे चान्दर्मज्ञान-
हृत्सः । किञ्च नो हस्वार्थः शंयोः कल्याणसंयोगाय अतिस्त्रवन्तु अतिमुखा भवन्तु इत्याशंसार्वाकार्यः । शंयोरिति चतुर्थार्थे षष्ठी । देवीरिति ह्यपां रूप इति जसहाने-
शम् । विभक्तिव्याख्यात् । (८) ततो दैवे यवान् विकीरेदिति कात्यायनः । मन्त्रो यथा । ॐ यवोहसि यवरास्यद्धेयो यवरातीर्दिवे त्वा हन्तरीक्षाय त्वा पृथिव्या त्वा शुक्लन्तां

॥ १ ॥ मर्कटं कर्मपद्धतिः ॥ १ ॥

लोकाः पितृसदनाः पितृसदमसि । अश्वाथः । इयं यवोहसि यवो भवसि यतस्तदस्यद्वेषोहस्यहपजातशत्रुं न यवयः पृथक् कूकं मंहतिरहितान् कूक इत्यर्थः । न केवलं द्वेष एव किन्तु अरातीः सहजशत्रुं नपि यवय असंहतान् कूक । वेदे अरातिशब्दः स्त्रीलिङ्गोऽपि यतस्तुः पृथक् शरीरो अतोहस्यकं शत्रुं न पृथक् कूक । द्वेषः कृत्रिम शत्रुः । तथा च द्वेषः कृत्रिमशत्रोः आदरातिः सहजे स्त्रियामित्याभिधानकाण्डम् । इहनापमिनी यूमिश्रेणे यवय इति पचाद्यादि कृते तं करोति तदाचष्ट इतीन् द्वेष इति द्विष इत्यथे छान्दस एकारः । इवा इवां अन्तराकाश नभोगताय दिवे स्वर्गगमनाय पृथिवी पृथिवीलातार राज्याप्राप्तये म मूपां अहे इत्यर्थः । किन्तु हे यव इया शक्रक्यादि रूपेण उपकृता

प्रतुमद्भिः पृक्तः स्वधरा पितृन् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा [१०] इति प्रत्येकं तिलान्दद्यात् । ततो दैवादि क्रमेण तुष्ठीं गन्ध-
पुष्पे दत्त्वा कुशान्तुरेणाच्छाद्य दैवे ॐ अग्निद्रमिदमर्घ्यपात्रमस्तु इति क्रयात् । ॐ अस्त्विति त्राक्कणैरुक्ते देवत्राक्कणहस्ते अर्घ्यपा-
त्राय प्रागग्रं पवित्रं दत्त्वा जलान्तरं पुष्पान्तरं दत्त्वा पुष्पान्तुरेण शिरः प्रभृतिसर्कगात्रेभ्यो नमः । इत्यनेन संपूज्य तत्पात्रं

२७४

लोकाः कर्वापालादिरूपाः शुक्लाः शुद्धिभावा भवन्तु । किञ्च ताः पितृणां सदनं भवनमापन्ना पितृलोकमापन्नाः इत्यर्थः । किन्तु हे यव इयमपि पितृसदनमसि पितृणां
भवनं भवतीति यतः अतः शत्रुं यवयेत्यर्थः । (२) तत एकैकस्मिन्नपि पात्रे तिलान् निर्वपेदिति कात्यायनः । अन्तो यथा । ॐ तिलोहसि सोमदेवतो गोषवो देव-
निर्मितः प्रतुमद्भिः पृक्तः स्वधरा पितृन् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा अश्वाथः । तिलस्तुमसि । किञ्चूतः सोमदेवताः सोमो देवता अश्वेति देवताथे यनपि रूढितः कृत्वि-
दधिकारान्न रूढिः । पुनः कीदृशः गोषवः गां स्वर्गं हृते ददाति गोषवः यतस्तिलोहस्यं दत्तः मन् दातुः पापोपनयनान्तरं स्वर्गप्राप्तिः स्यात् । अपि कीदृशः देव-

॥ * ॥ पाश्चिमादिप्रयोगः ॥ * ॥ (३४)

निर्मितः देवेन विष्णुना निर्मितः । तथा च ऋतिः विष्णुदेहोद्भवाः पुण्यास्तिला इति । पुनः कौदुशः अग्निः पृथुः जलेन मिश्रितः यत एवभूतस्य तदस्माकं पितृन् दे-
पिहृपितामहप्रपितामह प्रभृतीन् प्रकृतं चिरकालं यथा स्यात्तथा स्वधया स्वकारेण प्रीणाहि प्रीतान् कुरु । प्रीणाहीति छन्दसद्वादीकारो न भवति । यदापि पितृकर्म-
स्वाहाकारो न युक्तस्तथापि कात्यायनेन महर्षिणा स्वाहाकारेण मन्त्रस्य पठित्वा तदनुपपत्तिर्नाशङ्कनीयया । प्रकृतमिति कश्चिदव्ययमित्याद्येष्टे परमार्थतस्तु प्रथम शब्दस्य निपातनादहल-
ब्राह्मणी यत्न गिति यलोपः प्रकृतमिति प्रथम यथा स्यादिति तथाचाभिधानकाण्डम् । चिरकाले प्रयत्ने च प्रकृतमितीति धीयते । (१०) अथ एकैकस्य एकैकेन ददातीति कात्या-
यनः । मन्त्रोयथा ओं वादिव्या आपः परमा संवभ्रुवुर्वा अन्तरीक्ष्या उत पार्थिवीर्वा हिरण्यवर्णा यज्जिरास्ता न आपः शिवाः सं शोनाः सुहवा भवन्तु । अमार्थः । आपः पानीयानि

वायहस्तं कृत्वा दक्षिणहस्तनाच्छाद्य ओं वा दिव्या आपः परमा संवभ्रुवुर्वा अन्तरीक्ष्याः उत पार्थिवीर्वा हिरण्यवर्णा यज्जिरास्ता न आपः
शिवाः संशोनाः सुहवा भवन्तु इति पठित्वा (११) ओं पुरुरवोमाद्रवसो विश्वेदेवा एतद्वोर्ध्वं नमः । इति ब्राह्मणे ३४५ दद्यात् ।

२७८

परमा स्त्रीरेण संवभ्रुवुः मद्भताः माधुर्घाणेत्यादिना एकीभावमापन्नाः कास्ता आपः वा दिव्याः दिवि स्वर्गे भूताः वा अन्तरीक्ष्याः आकाशतवाः उत अप्याथे वाः पार्थिवीः
पृथिवीसम्भवाः पुनः कौदुशः हिरण्यवर्णाः रज्जतवद्विशुद्धाः । हिरण्यं रज्जतेहपि दृश्यते । तथा च । हिरण्यं रज्जतेहपि स्यात् सुवर्णे च कपर्दके । पुनः कौदुशः यज्जिराः
यज्जिराः तदहतीति प्रत्यय छन्दसि बहुलमिति ह्रस्वः । तदेवभूता आपो नो हस्याकं शिवा भवन्तु कल्याणप्रदा भवन्तिताथः । न केवलं कल्याणप्रदा एव किञ्च सं-
शोनाः सुखदा अपि भवन्तु । न केवलं संशोना एव सुहवा अपि भवन्तु ब्राह्मणहस्ते दत्ताः स्वर्धेन हता भवन्तिताथः शैत्यादिगुणेनातिवाङ्मेनेन ब्राह्मणस्य सुखसम्पा-
दका भवन्तु इतिार्थः । शोना इति सुखस्य नाम निकृते च दृश्यते । शोनाः स्यात् सुखहृष्योरिति । पार्थिवीरिति विभक्तिव्यात्यये प्रथम्यां द्वितीयेति (११) प्रथमपात्रे

য়নঃ। গোভিলোহপি উদ্ধৃতা স্ততাভ্রমন্নং পৃচ্ছতি অগ্নৌ করিব্যামীতি। কুরুষেত্যাজাতঃ। পিণ্ড পিতৃবজ্রবদ্ধ্বৈতি মন্ত্ৰো যথা। ওঁ স্বাহা অগ্নয়ে
কব্যবাহনায়। ওঁ স্বাহা সোমায় পিতৃমতে। অম্যার্থঃ। স্বাহা ইত্যাহতিং দত্ত্বা সোমায় পিতৃমতে ইতি মন্ত্রশেষমুদীরয়েৎ। সোমমণ্ডলাকারত্বাৎ। আহতিরিয়ং

বিশ্বেদেবা এতানি বো গন্ধপুষ্পধূপদীপাচ্ছাদনানি নমঃ। ইত্যুৎসৃজ্য এষ বো গন্ধঃ এতদ্বঃ পুষ্পং এষ বো ধূপঃ এষ বো দীপঃ
এতদ্ব আচ্ছাদনমিতি প্রত্যেকং নিবেদয়েৎ। ততঃ পিতৃপক্ষে দক্ষিণামুখঃ প্রাচীনাবীতী পাতিত বামজানুঃ ওঁ অমুক
গোত্র পিতরমুক দেবশর্ষন্নমুক গোত্র পিতামহামুক দেবশর্ষন্নমুক গোত্র প্রপিতামহামুক দেবশর্ষন্নৈতানি তে গন্ধ-
পুষ্পধূপদীপাচ্ছাদনানি ওঁ বে চাত্র ত্রামনু যাংশ্চ ত্বমনু তন্মৈ তে স্বধা ইত্যুৎসৃজ্য এষ তে গন্ধ এতন্তে পুষ্পং এষ তে ধূপ
এষ তে দীপঃ এতন্ত আচ্ছাদনমিতি প্রত্যেকং নিবেদয়েৎ। এবং মাতামহপক্ষেহপি। তন্তৎ দেব্যলাভে যবান্দদ্যাৎ। ততো দৈবা-
দিক্রমেণ ব্রাহ্মণাগ্রস্থিতং কুশাদিকং সমস্তমেवाপনীয় দৈবে ঐশানীয়ারভ্য দক্ষিণাবর্তেন জলধারয়া প্রাগগ্রং চতুষ্কোণমণ্ডলং কৃত্বা
পিত্রে নৈঋতীয়ারভ্য বামাবর্তেন দক্ষিণাগ্রং চতুষ্কোণমণ্ডলং কৃত্বা এবং মাতামহপক্ষেহপি। ততো ভোজনপাত্রানি দৈবাদিক্রমেণ
স্থাপয়েৎ। ততঃ সঘৃতমগ্নমাদায় ওঁ অগ্নৌ করিব্যামি ইতি পংক্তিশ্রেষ্ঠং ব্রাহ্মণং পৃচ্ছেৎ। ওঁ কুরুষেত্যুক্তে ওঁ স্বাহেত্যুক্তাং জলে
আহতিং দত্ত্বা ওঁ সোমায় পিতৃমতে ইতি মন্ত্র শেষং সমাপয়েৎ। ওঁ স্বাহেত্যপরাহতিং দত্ত্বা অগ্নয়ে কব্যবাহনায় (১০) ইতি মন্ত্রশেষং

সোমায় পিতৃমতে। পিতরো হম্য সন্তীতি পিতৃমাংস্তস্মৈ যতঃ সোমঃ পিতৃগাং দেবতা। ওঁ স্বাহেত্যপরাহতিং দত্ত্বা অগ্নয়ে কব্যবাহনায় ইতি মন্ত্রশেষং সমা-
পয়েৎ। অগ্নয়ে কিস্তুতায় কব্যবাহনায় কব্যং পিতৃগামন্নং তদহতীতি কব্যবাহনস্তস্মৈ। (১০) ততো হৃতশেষং দত্ত্বা পাত্রমালভ্য জপেদিতি কাত্যায়নঃ ওঁ পৃথিবী তে

পাত্রং দ্যৌঃ পিধানং ব্রাহ্মণস্য মুখে হম্মতে হম্মতং জুহোমি স্বাহা । অস্যার্থঃ । হে অগ্নৌ করণহোমশেষে তে তব পাত্রমাধারঃ পৃথিবী বিদ্যাদ্ধারভূতা হৌরাকাশংপিধানং আব-
 রণমাচ্ছাদন মिति যাবৎ । স্বামম্মতং হৃতশেষং ব্রাহ্মণমুখেজুহোমি । কিন্তুতে মুখে অম্মতে অনষ্টে অভক্ষ্যভক্ষণাদিভিরপ্যদৃষিতো অত্র তে ইতিযু যচ্ছপ্রয়োগাদর্শৌকরণবিশে-
 ষণং প্রাপ্যতে প্রকৃতস্বাংজুহোমি হোমপ্রদর্শনাং স্বাহাপাদোপাদানাং অব্যাহতংজুহোমীতিদর্শনাং । ব্রাহ্মণস্যগ্নিতুল্যত্বেনতংপার্ণৌ গোমঃপ্রযুক্তঃ দেবতাশ্চাত্র পিতরস্তথা

॥ সর্ষসংক্রমণপদ্ধতিঃ ॥

সমাপয়েৎ । এবং দ্বিহৃত্বা বারদ্বয়ং ততো হৃতশেষং দৈবপাত্রে বারদ্বয়ং পিতৃপাত্রে বারদ্বয়ং মাতামহাদিপাত্রে চ বারদ্বয়ং দত্ত্বা
 পিণ্ডার্থং কিঞ্চিৎ স্থাপয়েৎ । ততো দৈবে হনুভানহস্তাভ্যাং পাত্রং ধৃত্বা ওঁ পৃথিবী তে পাত্রং দ্যৌঃ পিধানং ব্রাহ্মণস্য মুখে
 হম্মতে হম্মতং জুহোমি স্বাহেতি (: ৪) পঠেৎ । পিত্রে উভানহস্তাভ্যাং ধৃত্বা ওঁ পৃথিবী তে পাত্রমিতি পঠনীয়ং
 এবং মাতামহপাত্রে চ । ততো দৈবাদিক্রমেণান্নাদিকং পাত্রান্তুরিতহস্তাভ্যাং পত্নী স্বয়ম্বা পরিবেশয়েৎ । উপকরণঞ্চ পাত্রান্তুরে
 কৃত্বা ভূমৌ স্থাপয়েৎ । পাত্রান্তুরামস্তে ভোজনপাত্রেপি দদ্যাৎ । ন তু পাত্রান্তুরে কৃত্বা পাত্রোপরি স্থাপয়েৎ । নত্বেক
 হস্তেন পরিবেশয়েৎ । সীমকায়পাষাণাষ্টাঙ্গুলন্যূন ভগ্ন যুগ্ময় পাত্রাণি বর্জয়েৎ । ভগ্নমপি তাত্রাদিপাত্রং গ্রাহং । রজতপাত্রং স্বর্ণপ-
 মপিগ্রাহং । কুখ্যাণ্ডালাবুবার্তাকীপালঙ্কীরাজিকা দ্বিঃস্বিন্নাদিকং বর্জয়েৎ । সৈকব্যঞ্জনবৎ কুর্ষ্যাৎ । এবমন্নং পরিবেশ্য দৈবাদি

২৬৮

চাপস্তম্বঃ পিতরোহত্র দেবতাব্রাহ্মণশ্চাহবীর্যার্থেইত্যাদিনাব্রাহ্মণস্যগ্নিতুল্যত্বং পিতৃণাংদেবতাতুল্যত্বং প্রতিপাদিতবানিতিভাবঃ । (১৪) ততোবৈষ্ণবীমুচং জপতিঅমুষ্ঠম্নেঅ-
 বগাংহেতিকাত্যন্নঃ মন্বোযথা ওঁ ইদং বিষ্ণুর্বিচক্রে ত্রেধা নিদধে পদং মমূচমস্য পাংশুলে । অস্যার্থঃ । বিষ্ণুর্ভগবান্বিশ্বব্যাপিত্রয়া ইদমন্নংবিচক্রে আক্রান্তবান্বিষ্ণুর্বিষ্ণুরেব
 পদমন্নিম্নে নিদধে নিহিতবান্ কেন প্রকাবেণ ত্রেধা ত্রি-প্রাকবম্ । কুত্র কুত্র পৃথিব্যাং আকাশে স্বর্গে চ অস্য বিষ্ণোঃ পদং যতো গতং অতঃ পাংশুলে পাংশুশুক্তে হৃদে

समूहं समूलं समानं निर्विकृतं तदस्य वाक्यार्थः । विष्णुर्भगवान् त्रिविक्रमरूपेण उर्द्धमध्याधोव्यापुस्तस्य पदं विशेषतः पृथिव्यां निर्विकृतं स विष्णुरिदमन्नमाक्रान्तवान् अतो
 राक्षसादरोहत्रापसरत्स्वित्यर्थः । (१५) ततश्चिलान् विकीर्य असुरान्निरम्यातीति कात्यायनः । मन्त्रो यथा । ॐ अपहतासुरा रक्षांसि वेदिषदः । अस्यार्थः । अस्मिन्
 श्राद्धार्थमूपकल्पिते अग्ने हे असुरा अपहता अपगच्छत दूरीभवत इत्यर्थः । किञ्च तांस्ते वेदिषदः वेद्यां सीदन्ति तिष्ठन्तीति श्राद्धार्थपरिष्कृत्याः भूमौ मे
 विष्णुर्भगवान् तदस्य वाक्यार्थः । यजुर्केदे तु अपहता असुरा रक्षांसि इतिपाठः तत्रेयं व्याख्या । ये श्राद्धविष्णुकारिणोऽहं श्राद्धार्थमूप-

क्रमेण वायुहस्त्येन पात्रं धृत्वा सर्वत्र सजलं कृत्वा दैवे ॐ विक्रं हवामिदं रक्षस्य पित्रे ॐ कवामिदं रक्षस्य इति पठित्वा
 ॐ इदं विष्णुर्बिचक्रमे त्रेधा निदधे पदं समूहस्य पांशुले इति मन्त्रं पठित्वा इदमन्नं इमा आप इदं हवि-
 रित्युक्त्वा अनादावनखमसूक्तं कृपेत् [१५] । ततो दैवे तूष्णीं ष्वान् विकीर्य पित्रे ॐ अपहतासुरा रक्षांसि
 वेदिषदः (१६) इति मन्त्रं पठित्वा तिलान् विकीर्य दैवादिक्रमेण त्राङ्गणेभ्यो जलं दद्यात् । अग्ने यधु दत्त्वा तदभावे षुडमत्त्वा
 सप्रणवव्याहृतिकां गायत्रीं यधुवाता ऋतारते यधुकरस्तु सिद्धवः । माधीर्नः सन्तोषधीर्मधु नक्तनुतोषमो । यधुमं पाथिवं रजः यधु-
 द्यौरस्तु नः पित। यधुमानो वनस्पतिममांस्तु सूर्यो माधीर्गावो भवस्तु नः ॐ यधु यधु मध्विति च कृपेत् (१७) । ततो

कल्पिते अग्ने ये विष्णुकारिण असुरास्ते अपहता अपसारिता दूरीभूता इत्यर्थः । (१६) ततो ॐ यधुवातेति मन्त्रितं दद्यादिति कात्यायनः । मन्त्रस्तु (१७) ॐ यधुवाता ऋता-
 रते यधु करस्तु सिद्धवः ॐ माधीर्नः सन्तोषधीर्मधु नक्तनुतोषमो यधुमं पाथिवं रजः ॐ यधु द्यौरस्तु नः पित। यधुमानो वनस्पतिममांस्तु सूर्यो माधीर्गावो भवस्तु नः ।
 अस्यार्थः । यधुदानेन तृष्णाः पितरो हतिलपन्ति वाता एकानपक्षाशब्देदभिन्ना यधु ऋतारते यधु बहस्तु यधुदा भवस्तु । तथा सिद्धवो नदाः यधुकरस्तु भवस्तु । तथा नोहस्याकं
 ष्वधीरोषधो धृत्वादयो माधीः सन्तु यधुकला भवस्तु इत्यर्थः । तथा नक्तं रात्रौ यधुरूपा भवस्तु ॥ तथा उषसः कालविशेषाः यधुयुक्ता भवस्तु । तथा पाथिवं रजो धूलः

॥ * ॥ ॐ यधुवाता ऋता रते यधु करस्तु सिद्धवः ॥

পৃথিবীসম্বন্ধীনি রজাংস মধুমন্তি ভবন্ত । তথা দৌরাকাশং মধু অস্ত অধিষ্ঠানরূপেণ মধুময়ং ভবতু । কচিৎ দ্যৌঃ স্বর্গঃ পিতৃব সর্বস্যাধিগম্যত্বাদিতি পিতৃপদং বিশেষণং
কৃতম্ । তথা নো হস্মাকং পিতা মধুমানস্ত ভবতু । তথা নোহস্মাকং বনস্পতিকদ্যানতরবো । তথা সূর্যো জগদেকসাক্ষী মধুময়ো ভবতু পূর্ববদর্থসঙ্গতত্বাং

দৈবে উত্তরানুখঃ অনুভান বামহস্তেনান্নপাত্রং ধৃত্বা ওঁ পুরুরবো মাদ্রবসৌ বিশ্বদেবা এতদ্বো হ্নঃ সোপকরণং নমঃ ।
ইত্যৎসৃজেৎ । তত ইদম্নঃ ইমা আপ ইদং হবি এতানি উপকরণানি যথাসুখং বাগ্ধতো সদেতামিতি
বদেৎ । ততঃ পিতৃপক্ষে দক্ষিণানুখঃ প্রাচীনাবীতী পাতিতবামজানুঃ উভানবামহস্তেনান্নপাত্রং ধৃত্বা অন্নং প্রোক্য
ওঁ ইদং বিষ্ণুরিত্যাদি জপিত্বা ওঁ অনুক গোত্র পিতরনুক দেবশর্মনুক গোত্র পিতামহানুক দেবশর্মনুক গোত্র
প্রপিতামহানুক দেবশর্মন্নেতত্তে হ্নঃ সোপকরণং ওঁ যে চাত্র ত্বামনু যাংশ্চ ত্বমনু তন্মৈ তে স্বধা ইত্যৎসৃজেৎ । ততঃ
ওঁ ইদম্নঃ ইমা আপঃ ইদং হবি এতান্যুপকরণানি ওঁ যথাসুখং বাগ্ধতঃ স্বদত ইতি বদেৎ । এবং মাতামহপক্ষেইপি ।
ততঃ প্রত্যেকং জলগণ্ডুষং দদ্যাৎ । ততঃ সপ্রণব ব্যাহৃতিকাং গায়ত্রীং ত্রিঃ সক্রদ্বা মধুবাতেতি জপেৎ । ততঃ ওঁ অন্নহীনং
ক্রিয়াহীনং বিধিহীনঞ্চ যদ্ভবেৎ । তৎসর্বমচ্ছিদ্রমস্ত ইতি কৃতাঞ্জলিঃ পঠিত্বা শ্রব্যং পঠেৎ । তদ্বথা সপ্রণবব্যাহৃতিকাং গায়ত্রীং
মধুবাতেতি পঠিত্বা ওঁ যজ্ঞেশ্বরো হব্য সমস্ত কব্য ভোক্তা ব্যয়াত্মা হরিরীশ্বরো হ্র । তৎ সন্নিধানাদপযাস্তু সদ্যো রক্ষাংস্রশে-

অস্তেরাদিলোপঃ । তথা নোহস্মাকং গাবো মাদ্বীঃ মধুক্ষীরিণো ভবন্ত ইত্যংশংসাবাক্যার্থঃ । ঋতায়ত ইতি ঋতশব্দাদায়প্রত্যয়ে তিঙাৎ তিঙিতি বহু বচনে একবচনং
মাদ্বীরিতি বিভক্তিব্যত্যায়ে প্রথমায়ঃ দ্বিতীয়া এবমোবধীরিত্যত্রাপি । উষস্শান্দসত্বান হ্নাগমঃ (১৮) মধুমাংস্বিতি দীর্ঘাদি সমানপদে ইতি সূত্রং অতো-

ইতি নিত্যমমুনাসিকঃ পূর্ববদমুষ্ণদ্বয়ং । যদা অন্তেরাদি লোপশ্ছান্দমদ্বয়ং ততঃ তুষ্টিং জাত্বান্নং বিকীরেৎ ইতি কাত্যায়নঃ । মন্ত্রস্ত পৌরাণিক
 এব । ॐ অগ্নিদক্ষাশ্চ যে জীবা যেহপ্যদক্ষাঃ কুলে মম ভূমৌ দত্তেন তৃপ্যন্তু তৃপ্তা যান্তু পরাং গতিং । ॐ যেযাং ন মাতা ন পিতা ন বন্ধুনৈবান্নসিদ্ধিন তথান্নমস্তি
 তত্তৃপ্তয়ে ইন্নং ভুবি দত্তমেতৎ প্রয়ান্তু লোকায় সুখায় তদ্বৎ । মম কুলে বংশে যে জীবাঃ প্রাণিনো ইন্দিদক্ষা লৌকিকাগ্নিনা যেন কেনাপি দক্ষা এব

যান্যমুরাশ্চ সর্কে । ॐ যোগীশ্বরং যাজ্ঞবল্ক্যং সম্পূজ্য মুনয়ো ইক্রবন । বর্ণাশ্রমেতরাণান্নো জ্রহি ধর্ম্মানশেষতঃ । ॐ মনুত্রি
 বিষ্ণুহারীতযাজ্ঞবল্ক্যোশনো ইঙ্গিরাঃ । যমাপস্তম্বসম্বর্ত্তাঃ কাত্যায়নবৃহস্পতীঃ । পরাশরব্যাসশঙ্খলিখিতা দক্ষগৌতমৌ । শতাতপো
 বশিষ্ঠশ্চ ধর্ম্মশাস্ত্রযোজকাঃ । ইতি যাজ্ঞবল্ক্যোক্ত শ্লোকত্রয়ং পঠিত্বা ॐ তদ্বিক্ষেপঃ পরমং পদং সদা পশ্যন্তি সুরয়ঃ । দিবীব
 চক্ষুরাততম্ । ॐ তুর্য্যোধনো মন্যুময়ো মহাদ্রুমঃ স্কন্ধঃ কর্ণঃ শকুনিস্তম্ব শাখা দুঃশাসনঃ পুষ্পফলে সমৃদ্ধে মূলং রাজা ধৃত-
 রাষ্ট্রো মনীষী । ॐ যুধিষ্ঠিরো ধর্ম্মময়ো মহাদ্রুমঃ স্কন্ধোহজুনো ভীমসেনো ইন্দ্ৰ শাখা মাদ্রীমূতো পুষ্পফলে সমৃদ্ধে মূলং কৃষ্ণো
 ব্রহ্ম চ ব্রাহ্মণাশ্চ । ॐ সপ্ত ব্যাধা দশার্ণেষু যুগাঃ কালঞ্জরে গিরৌ চক্রবাকাঃ শরদ্বীপে হংসাঃ সরসি মানসে । তে ইপি জাতাঃ
 কুরুক্ষেত্রে ব্রাহ্মণা বেদপারগাঃ প্রস্থিতা দূরমপ্থানং যুয়ং তেভ্যো ইবসীদত ইতি জপেৎ । ততো দক্ষিণাগ্রান্ কুশানাস্তীর্ষ্য সতিল
 জলেন সংপ্রোক্য সর্ব্বপ্রকারমন্নমুদ্ভূত্য বারিণাপ্পুত্য ॐ অগ্নিদক্ষাশ্চ যে জীবা যেহপ্যদক্ষাঃ কুলে মম ভূমৌ দত্তেন তৃপ্যন্তু
 পিশ্তোদকভাজো ন ভূতাঃ তথা যে তুর্ভিক্ষমরণেহদক্ষা দাহমেব ন লভন্তঃ তে জীবা মামকা মদত্তেন বিকিরণেন তৃপ্তু তৃপ্তাঃ সন্তঃ পরাং গতিং উৎকৃষ্ট স্থানং
 প্রয়ান্তু গচ্ছন্ত । তথা যেযাং জীবানাং মাতৃপিতৃপ্রভৃতয়ো বান্ধবা ন বিদ্যন্তে শ্রাদ্ধদায়িনস্তেষামপি তৃপ্তয়ে ভুবি ভূমৌ অন্নং দত্তং ময়েতি শেষঃ । তেনায়েন তৃপ্তাঃ
 সন্তঃ সুখায় লোকায় স্বর্গাখ্যায় প্রয়ান্তু গচ্ছন্ত । গতার্থকর্ম্মনীতি কর্ম্মণি চতুর্থী । (১২) বিকিরণান্তরং ভূমৌ রেখাং কুর্যাৎ । ইতি কাত্যায়নঃ । মন্ত্রস্ত । ॐ নিহসি

পার্বণীপ্রায়োগঃ ॥

॥ * ॥ सर्कसं कर्मपद्धतिः ॥ * ॥

सर्कसं यदमेधावद्वेदताश्च सर्कसं इन्द्रदानवा मरा । रक्षांसि यक्षाः सपिशाचसज्जा इता मरा यातुधानाश्च सर्कसः । असाथः । अस्मिन् प्रकृते कर्मणि यदमेधावत्
यदप्यावित्तुत्तं अविहिताचरणाचारादिरूपेण यदसाद्धरूपं तन्निहिनि निरम्यामि तथा यदतासुरदानवादयो विप्रकारिणस्तेऽपि इता निरन्ताः सर्कस एव अतस्तेषामत्रानवसर
तृप्ता यास्तु परां गतिं । ॐ येषां न माता न पिता न बन्धुर्न वान्निदिर्न तथान्ममस्ति । तत्तृप्ते इन्नं भूवि दत्तमेतत्
प्रयास्तु लोकारं सुखाय तद्वत् । (१८) इति मन्त्राभ्यां तद्भुक्तफलमुद्दिश्य कुशोपरि विकीरेत् । ततो हस्तौ प्रक्षाल्याचम्य
दक्षिणश्रवणं स्पृष्ट्वा हरिं श्वत्रा ब्राह्मणेभ्यः प्रत्येकं जलपञ्चुयं दत्त्वा पूर्ववदगारत्रीं मधुवातेति च जपत्वा
ॐ शेषमन्नमस्ति क देव्यं इति पृच्छेत् । इक्तेभ्यो दीयता मिति प्रतिबचनं । ॐ पिण्डानमहं करिष्ये
इति पृच्छेत् । ॐ कुरुषेति तैरुक्ते ब्राह्मण संमुखे ॐ निहिनि सर्कसं यदमेधावद्वेदताश्च सर्कसं इन्द्रदानवा
मरा । रक्षांसि यक्षाः सपिशाचसज्जा इता मरा यातुधानाश्च सर्कसः (१९) । इत्यनेन नैर्धतीमारभ्य वामा-
वर्तेन चतुष्कोणमगुलं कृत्वा तं पूर्वदिशि मातामहपक्षेऽपि तथाविधमपरमगुलं कृत्वा प्रादेसमात्रं साग्रकुशपत्रद्वयं बागहस्ता-
दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा वामहस्तान्तरदक्षिणहस्तेन दक्षिणाग्रां रेखां मध्यस्थाने कुर्यात् ॐ अपहतासुरा रक्षांसि वेदिषद । ॐ निहिनि
सर्कसमिति मन्त्राभ्यां तदद्वयं मुत्तरां दिशि क्षिपेत् । ततो रेखोपरि समूलान् साग्रान् कुशानांस्तृष्या ॐ देवताभ्यः पितृ-
भ्यश्च महायोगिभ्य एव च । नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यामेव भवन्ति इति त्रिः पठेत् । ततः ॐ एत पितरः सोम्यासो
गन्तीरेभिः पथिभिः पूर्वदिशिर्दत्तामन्त्रां द्रविणेह भद्रं रैक नः सर्कवीरं निघच्छत इति मन्त्रेण तिलांश्चास्तीर्ण कुशेषु विकि-
इत्यभिप्रायः । (२०) रेखोपरि कुशानांस्तृष्यावनेजयेदिति कात्यायनः । मन्त्रस्तु ॐ अनुक गोत्र पितरमुक देवशर्मन्नेनिकु ये चात्र स्वामह् वांश्च स्वमह् तन्म

তে স্বথেতি গোভিলোকঃ । अस्यार्थः । हे पितस्त्वमवनेनिकु मदतेन तोयेन शुद्धो भव । न केवलं त्वमेव किष्काञ्चे इपि ये इत्र श्राद्धकर्म्मणि वामहू तव

॥ पाश्चात्तान्त्रिकप्रयोगः ॥ • • ॥
(७५)

रेत् । ततः सतिलं पुष्पं गृहीत्वा ॐ अमुक गोत्र पितरमुक देवशर्म्मन्नवनेनिकु ॐ ये चात्र त्वामनुयांश्च त्वमनु तस्मै ते
स्वधा [२०] इति । एवं जलस्पर्शपूर्वकं पितामहादिपञ्चभ्यो मूलमध्याग्रक्रमेणास्तीर्णकुशेषु दद्यात् । ततः अग्नौ करणशेषेण
सर्वावशिष्टान्नेन पिण्डान् विलुप्रमाणकान् निर्माय वामहस्तगृहीतपात्रादक्षिणहस्तेन पिण्डं गृहीत्वा ॐ मधुवाता
श्वायते मधु करस्तु सिद्धवः माधीर्णः सन्तोषधीर्मधुनक्तमुतोषसो मधुमत् पाथिवं रजः । मधु द्यौरस्त नः
पिता ॐ मधुमानो वनस्पति र्मधुमांस्तु सूर्यो माधीर्गावो भवस्तु नः । ॐ मधु मधु मधु । ॐ अक्नमीमदस्तु हव
प्रिया अधुवत अस्तोवत शुभानवो विप्रान् विष्टया मतीर्यो यान्निद्र ते हरि । [२१] इति पठित्वा प्रथमास्तीर्णकुशमूले ॐ अमुक

२१०

पश्चात्तान्त्रिकप्रयोगः । पाश्चात्तान्त्रिकप्रयोगः । तस्मै तवाह्याग्निने तूभाष । तस्मै इति बहुवचने एकवचनं तेषां इत्यर्थः । (२१) अवनेजने

॥ १ ॥ गुरुद्वयं कर्मपद्धतिः ॥ १ ॥

पिण्डान्नरेदिति कात्यायनः । मन्त्रस्तु । ॐ अन्नमीमदन्तु ह्यव प्रिया अधुवत अस्तोवत ह्युत्तानयो विप्रान् विष्ठरा म तीरो यान्निद्र ते हवी । अस्तार्थः । हे हवे हे इन्द्र यान् विप्रान् ये आह्नतोक्तारो विप्रा मद्दन्तेनाग्नीरेनामीमदन्तु मुदमतार्थः प्रापाहर्षयुक्ता बभूवुस्तथा अस्तोवत ये तुष्ठा त्तुतास्तथा अन्नन् ये मंहतान् एकैभूतान् विप्रान् अव पालय । हि यस्याः विप्राः ते तव प्रिया बल्लभाः ब्राह्मणे नामकी तन्नरिति अरेवोक्तत्वात् तत्रते विप्रान्तुवैव आश्रयान् अपुषत नावकम्पान् किञ्चुतास्तु विप्राः ह्युत्तानवः सुप्रकाशशीलाः सुप्रदीपका इति यावत् । उ अवधारणे ह्यु वितर्के । विप्राः पुनः कीदृशा विष्ठरा मातीरा उर्द्धगामिन्ना मत्या विशिक्ता विष्ठेति वि शब्दे ह्युत्तारो ह्यपि ।

गोत्र पितरमुक देवशर्म्मन्नेव ते पिण्डः ॐ ये चात्र त्वामनुयांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा । इत्यवनेजनस्थाने दद्यात् । ततः प्रत्येकं जलस्पर्शपूर्वकं पितामहादीनां पञ्च पिण्डान् तथैव दद्यात् । ततः पिण्डान्तिके पिण्डशेषं विकीरेत् । हस्तलेपञ्च कुण्डमूलेन ॐ लेपञ्चुजः पितरः प्रीरन्तां इत्यनेन निघ्नव्याचम्य हरिं स्मृत्वा पिण्डपात्रं प्रक्षाल्य तत्पात्रं वामहस्तादक्षिणहस्तं गृहीत्वा प्रक्षालन जलेन ॐ अमुक गोत्र पितरमुक देवशर्म्मन्नेवनेनिष्क ॐ ये चात्र त्वामनुयांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा इत्यवनेजयेत् । एवं पितामहादिपञ्चम् । ततः ॐ अत्र पितरो मादयध्वं ॐ यथाभागमारुवारध्वं इति जपेत् [२२] ।

यो तिष्ठति गच्छति वा विष्ठा ह्यन्दमत्वात् यन्न । अतस्तर्करामि सुप्रकाशवत इति ह्यन्दमत्वात् । मत्या इत्यर्थे मतीरा यकारागमः ह्यन्दमत्वात् । हवीति मघोधनपदं मरुद्वावीदिति ङकारः । इन्द्र इति हरिविशेषणं परमेष्ठरत्वात् अविद्यां कार्यो हरतीति हरिरिति अन्वयात् । यानिति विभक्तिव्यात्यायेन प्रथमारा द्वितीया । पूर्ववत् तेनागमर्थः । ये विप्रा अत्र कर्म्मणि भोक्तारस्तान् विप्रान् अव रक्त इत्यर्थः । अन्नमिति ह्यन्दमत्वाद्भागमवाधः । मतीरा उ यान् ह्य इत्यर्थे मतीरो यान्निद्र इति व्युत्पत्तिः । यद्दोषात्तिसम्बन्धनिर्मात् यद्दुःखप्रयोगे तानित्याद्याहर्षाम् । (२२) पिण्डानान्तुरं अत्र पितर इति जपेदिति कात्यायनः । मन्त्रस्तु । अत्र पितरो मादयध्वं

পার্বণতান্ত্রিকপ্রয়োগঃ ॥ * ॥

যথাভাগমারুযায়ঃ। অস্তার্ঘ্যঃ। হে পিতরঃ। অথ পিণ্ডে মাদয়ধ্বং হর্ষযুক্তা তবত। ন কেবলং মাদয়ধ্বং কিন্তু যথাভাগং স্বং স্ব ভাগং আদ্রোপযুক্তং প্রাপি
 আয়ুযায়ধ্বং যথা ইব বলিনো তবত। অত্রৈবামীমদন্তঃ পিতরো যথাভাগমারুযায়িষত। পিতরো হমীমদন্তঃ যোদং প্রাপ্তা মদন্তেন পিণ্ডেন হর্ষযুক্তা ভূতা ইত্যথেষতি
 ব্যাখ্যাতম। ব্রহ্মদাং কাঙ্ লোট্। পিণ্ডপূজনস্তর বসন্তায় নমস্তভ্যমিতি স্মার্তাঃ। (২০) ততঃ পরাবৃত্য নমো ব ইতি জপেদিতি কাভ্যায়নঃ।
 ততঃ আচম্য বামাবর্ত্তেনোদমুখো ভূত্বা স্বাসং ধৃত্বা তে নৈব পথা পরাবর্ত্তমানঃ সর্কান্ পিতৃন্ ভাস্বরযুক্তিকান ধ্যায়ন্ ও
 অমীমদন্তঃ পিতরো যথাভাগমারুযায়ধ্বং ইতি জপেৎ। ততঃ স্বাসং ত্যজেৎ। ততঃ কৃতাজ্জলিঃ। ও নমো বঃ পিতরঃ পিতরো
 নমো বঃ। ও গৃহান্নঃ পিতরো দত্ত ইতি গৃহিণীং পশ্যেৎ। ও সদো বঃ পিতরো দেশ্য (২১) ইতি পিণ্ডং পশ্যেৎ। ততো
 নবঘনবঘা শুরুবন্দনশাভবং সূত্রং বামহস্তাদক্ষিণহস্তেন গৃহীত্বা ও এতদ্বঃ পিতরো বাস ইতি পাঠত্বা ও অনুক গোত্র পিতর-
 মুক দেবশর্যনোত্তে বাসঃ ও যে চাত্র ত্বামনুযাংশ্চ ত্বমন্ তস্মৈ তে স্বধা ইতি বামহস্তাঘারকদক্ষিণহস্তেন পিতৃপিণ্ডে দদ্যাৎ।
 ততঃ প্রত্যেকং জলস্পর্শপূর্বকং পিতামহাদিপঞ্চসু পিণ্ডেষু সূত্রতন্তুন্ প্রত্যেকং মন্ত্রপূর্বকং দদ্যাৎ। ততঃ পিণ্ডান্ গন্ধাদিনা
 তুষ্টানেব পিতাদীন্মুদিশ্যা তুষ্টীং সংপূজয়েৎ। ততঃ কৃতাজ্জলিঃ। ও বসন্তায় নমস্তভ্যং প্রীষায় চ নমো নমঃ। বর্ষাভাশ্চ
 শরৎসংক্রমণে চ নমঃ সদা। হেমন্তায় নমস্তভ্যং নমস্তে নিশিরায় চ। মাসসংবৎসরেভ্যশ্চ দিবসেভ্যো নমো নমঃ (২২)
 মন্ত্রস্য। ও নমো বঃ পিতরো পিতরো নমো বঃ। ও গৃহান্নঃ পিতরো দত্ত ও সদো বঃ পিতরো দেশ্য। অস্তার্ঘ্যঃ। হে পিতরঃ। বো মুদ্রতাং নমোঃস্ত ভক্তিপ্রদ্বাতি-
 শয়েন পুনঃ পুনর্নমস্কারো হস্তিতাপুনকল্লিঃ। নমস্কারাদিনা প্রীতাঃ সন্তঃ পিতরো নো চক্ষ্যভাং গৃহান্নকুলদারান্ অত্র চ গৃহিণী গৃহমচাভে ইতি গৃহিণীপার্বণম্। দত্ত
 প্রায়স্কৃত। হ. যং বো মুদ্রতাং পুত্রায়াপিত্তিরূপেণ সদঃ সভাস্থানং দেশ্যঃ দদামঃ ছান্দমদ্বাং দিশের্ষিকরণলোপঃ দীঘাতাবো ভগশ্চোপায়ীঃ। (২৩) তদনন্তর মনোন

॥ मरुतस्य च नमः ॥

परारता वसुताय इति जपेदिति कात्यायनः । मरुतश्च । ॐ वसुताय नमस्तुभ्यं ग्रीष्माय च नमो नमः । वर्षाभ्यश्च शरदसंज्ञं ऋतवे च नमः सदा । हेमन्ताय नमस्तुभ्यं
नमस्ते शिशिराय च । माससंवेदसरेभ्यश्च दिवसेभ्यो नमो नमः । अन्वार्थः वसुता जगदात्मादक ऋतुविशेषः । तं प्रतापकृता स्तोमि तृतां नमः । तथा ग्रीष्मः
शोषक एव ऋतुस्तस्यै नमः । तथा वर्षाः सर्षज्जनानां शश्यां पादकत्वेन स्थितिकारक ऋतुविशेषस्तुभ्यो नमः । तथा शरदपि मनोहारी ऋतुस्तस्यै नमः । तथा हेमन्तः
शैत्यमवशिष्टे तुभूत सुखावह ऋतुस्तस्यै नमः । तथा शिशिरोहपि मनो हनुकूलसुखसम्पादक ऋतुस्तस्यै नमः । तथा द्वादशमासाः सप्तसरादिवर्षाश्च श्यै श्यै प्रयोजनकत्वेन
नमस्तुभ्यो नम इति आद्वकर्तुः पितृणां ऋतुविहितश्राद्धदानेनातिशय प्रीतिजनकत्वात् ऋतुभ्यो नमस्कारद्वारेणानतिरितार्थः । यजुर्वेदिनामपि यदुल्लिखितं
द्रसद्गन्धिधितम् । ॐ नमो वः पितरः शुभ्राय । नमो वः पितरस्तपसे । नमो वः पितरो यज्जीवन्तस्यै । नमो वः पितरो रसाय । नमो वः पितरो घोरार मश्रुवे
ॐ स्वधाये पितरो नमः । एषामयमर्थः । हे पितरो वो युध्वाभ्यं नमः शुभ्राय शोषण कारिणे ग्रीष्मयेति यावत् । शुभ शोषणे शुभेर्न इति म प्रतायेन सिद्धं ।

२९२

इत्यनेन यदुल्लिखितं पितृन्मरुर्व्यात् । ततः ॐ सुसुप्रोक्तमस्त्विति ब्राह्मणाग्रभूमिमासिक्केत् ॥ ततः ॐ अस्त्विति प्रतिवच-

ता हे पितरो वो युध्वाभ्यं नमः । तपसे शिशिराय ऋतवे च । तपा इति माघमासश्च नाम । तपा माघे इथ फासुने इत्यमरः । तपधृप सन्तापे शिशिरेण
लोकांस्तपयति तापरते रसुन् हान्दसत्वात् ह्रस्व इलोपश्च । हे पितरो वो युध्वाभ्यं नमः । यज्जीवन्तस्यै नमः । जीवनत्वेन
जलमुच्यते जलेन वर्षाः संबुधान्ते अतो वर्षाभ्यो नमः । तथा हे पितरो वो युध्वाभ्यं नमः । रसाय नमः । रसः पुष्परसः । वसुताय नमः ।
तद्योगात्तदुपदेश इति रसशब्देन वसुता उच्यते । तथा हे पितरो वो नमः घोरार मश्रुवे नमः हेमन्ताय नम इत्यर्थः । हेमन्तः खलु शीतलप्रदुत्वात् प्राणिनां
तरहेतुर्भवति अतो घोरः । मश्रुश्च दुःखजनकत्वात् मश्रुवे कुद्वाय वथा । कश्चिद् दुःखं मनो दुःखं जनयति तथा अयमपि शीतलजनकत्वात् दुःखमुत्पादयति । तथा हे
पितरो नमः स्वधाये शरदे नमः तथा च श्रुतिः । स्वधा वै पितृणामन्नमिति तदेतैः यदुल्लिखितं ऋतुनमस्कारैः पितरस्तुभ्यो भवन्ति ऋतुवशेति तां पर्याम् । (२९)

अथ पित्रोश्चमिमांसेदिति कात्यायनः । मन्त्रस्तु । ॐ सुसुप्रोक्त्रिमस्तु । अश्वार्थः । इदं पित्रिमं पशुनं सुसुप्रोक्त्रितं अतिशयेन प्रोक्त्रितं
भवतु इत्याशंसा (२७) तथा शिवा आपः सक्तु । अश्वार्थः । एता आपः श्राद्धकर्म्मणि नियुक्ताः शिवाः कल्याणप्रदाः सक्तु इत्याशंसा । (२९) तथा सौमनश्चमस्तु ।
अश्वार्थः । सुमनसो भावः सौमनश्चं यदत्र श्राद्धे दत्तं पुष्पं सौमनश्चं सुमनसः प्रसादजनकं भवतु । (२८) तथा अक्षतक्षारिष्ठमस्तु । अश्वार्थः । अक्षतं

नम् । ॐ ततो दैवपूर्वकं ॐ शिवा आपः सक्तु (२७) इति ब्राह्मणे जलं दद्यात् । ॐ सन्निवृत्ति प्रतिवचनम् । ॐ सौमनश्च-
मस्तु [२९] इति पुष्पं दद्यात् । ॐ अश्विति प्रतिवचनम् । ॐ अक्षतक्षारिष्ठमस्तु [२८] इति दूर्वाक्षतं दद्यात् । ॐ अश्विति
प्रतिवचनम् । ततस्तिलाज्यमधुयुक्तं जलं गृहीत्वा ॐ अनुक गोत्रस्य पितुरनुक देवशर्मणः कृते इमिन् श्राद्धे सर्वं दत्तमिद-
मन्नपानादिकमक्षयमश्विति ब्राह्मणे पित्रोपरि दद्यात् । ॐ अश्विति प्रतिवचनम् । एवमेव पितामहादिपञ्चभ्यो दद्यात् । ॐ
अघोराः पितरः सक्तु इति वदेत् [२९] ॐ सन्निवृत्ति प्रतिवचनम् । ॐ गोत्रेणो वर्द्धतामिति वदेत् । [३०] ॐ वर्द्धतामिति
प्रतिवचनम् । ततः सपवित्र कुशान् पित्रोन्मुपर्यास्तौर्ष्य ॐ स्वधां वाचरिष्ये [३१] इति प्रार्थनम् । ॐ वाच्यतामित्यनुज्जातः ।

यवा इदमक्षतमरिष्ठं श्राद्धविद्यकारिणा निराशयितुमस्तु भवतु । (२९) ततो इक्षव्यादानान्तरम् । अघोरा इति ज्ञपेदिति कात्यायनः । मन्त्रो मथा । अघोराः पितरः सक्तु ।
अश्वार्थः । मम पितरः पितृपितामह प्रपितामह प्रभृतयः अघोरा अन्नप्रदाः सक्तु भवस्तु । (३०) गोत्रं नो वर्द्धताम् । तेषां श्राद्धदानेनातिशय प्रीतिजनकत्वात्
अघोरं सन्निवृत्तिं पुत्रपौत्रादिरूपां वर्द्धतामित्याशंसा । (३१) ततो इक्षव्यान्तरं पित्रो पवित्रसम्बन्धान् कुशानास्तौर्ष्य पृच्छेदिति कात्यायनः । मन्त्रस्तु । ॐ स्वधां वाच

यिष्ये इति । स्वधा वदन् तद्वाचयिष्ये किन्तुदितानाकाङ्क्षाराः स्वधोऽप्यतिमिति पिताणां स्वधामन्मूच्यतां वदन् श्राद्धे दत्तमन्नादिकं तं सर्वमूक्तं भवतु विधाक्तं भव
 द्वितार्थः । एवं पितामहादिवु बोद्धवाम् । प्रेतोक्तं बह्वचनमूक्तम् । (३२) तत उर्ज्जमित्तापो निषिक्वेदिति कात्यायनः । मनुस्मृ । ॐ उर्ज्जं बहन्तीरमृतं परः कौलालं
 परिश्रुतं स्वधा स तर्पयत मे पितॄन् । अन्वार्थः । हे आपो जगत्प्राणभूता यूरं स्वधा स नानाविधमन्नं भवत । ततश्चेनाग्नेन पितॄन् तर्पयतेत्यर्थः । इति प्रार्थना ।

॥ ॥ सर्वमन्मूक्तं पितृभिः ॥ ॥

ॐ पितृभ्यः स्वधोऽप्यति इति वदेत् ॐ अस्तु स्वधा इति प्रतिवचनम् । ॐ पितामहेभ्यः स्वधोऽप्यति ॐ प्रपितामहेभ्यः
 स्वधोऽप्यति ॐ मातामहेभ्यः स्वधोऽप्यति ॐ प्रमातामहेभ्यः स्वधोऽप्यति ॐ रुद्रप्रमातामहेभ्यः स्वधोऽप्यति । इति
 वदेत् । ॐ अस्तु स्वधेति प्रतिवचनं सर्वत्र । ततः सपवित्रकुशसहित पिण्डोपरि वारिधारणा ॐ उर्ज्जं बहन्तीर- २१४
 मृतं मृतं परः कौलालं परिश्रुतं स्वधा स तर्पयत मे पितॄन् इति सिक्वेत् [३२] । यदि पुत्रार्थिनी पत्नी श्वशुरमाता
 स्यात् तदा पितामहपिण्डं ॐ आशुत पितरो गर्भं कुमारं पुंकरश्चजं यथेह पूरुयः स्यादिति मन्त्रेण तस्यै दद्यात् । सा वाग्-
 यता भोजनकारेण भक्षयेत् । एवमेव भट्टनारणः । [३३] तत नृत्नीकृतं पात्रमुत्तोल्य दक्षिणां दद्यात् । यथा पितृपक्षे

किं कुशो उर्ज्जं परमाग्नेरममृतं मृतं सर्पिः परः कौलालं पक्कमन्नं परिश्रुतं मृगां तच्चायुतरूपमेव बहन्तीः बहन्त्याः प्रापयन्त्याः । वतो वृषां नाना विधमन्नं
 बहन्तः स्वधा भवत तस्मिन्म पितॄन् तर्पयत बहन्तीरिति विभक्तिव्यत्यारः । (३३) पुत्रार्थिनी गृहिणी पितामहपिण्डं भक्षयेदिति कात्यायनः । मनुस्मृ । ॐ आशुत

॥ * ॥ पार्वणश्राद्धप्रयोगः ॥ • ॥

पितरो गर्भं कुमारं पुंकरञ्जं वथेह पुंकरं मां । अस्यार्थः ईहैव खतो पुंकरो देवपितृमहत्यागामतीर्तं पूरयिष्या यथा मां तथा हे पितर

ॐ अद्येत्यादि अमुक गोत्रस्य पितृरमुक देवशर्मणो इमुक गोत्रस्य पितामहस्यामुक देवशर्मणो इमुक गोत्रस्य प्रपितामहस्यामुक देवशर्मणः कृतैतत्पार्वणश्राद्धकर्मणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं रजतं तमूल्यं वा विकुर्दैवतं यथानाम गोत्राय त्राक्षणाराहं ददानि । एवं मतामहपक्षे इपि । ततो दैवे । ॐ अद्येत्यादि पुंकरवोमाद्रवसोर्विशेषां देवानां कृतैतत्पार्वणश्राद्धकर्मणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं काष्णं तमूल्यं वा विकुर्दैवतं यथा नाम गोत्राय त्राक्षणाराहं ददानि इति दक्षिणां दद्यात् । पक्षेतरत्र इति त्रिः पठेत् । ततो दक्षिणामुखं कृताङ्गलिः सुमनास्तन्ना भुत्वा दक्षिणां दिशं पश्यान् पितृन् वरं याचेत् । ॐ आशिवो मे प्रदीरुतां इति पृच्छेत् । ॐ आशिवः प्रतिगृह्णतां इत्युक्ते ॐ दातारो नो इतिवर्द्धन्तां वेदा सन्ततिरेव च । श्रद्धा च नो मायागमवत् देयक नो इत्थिति । अन्नक नो वह भवेदतिथींश्च लभेमहि याचितारश्च नः सन्त मा च याचि स्य काष्ण । अन्नं प्रवर्द्धतां नित्यं दाता शतं जीवतु । येभ्यः संकल्पिता द्विजास्तेयामकरा तृप्तिरस्तु । एताः सत्याशिवः सन्त पितृवर प्रसादो इस्तु । इति प्रार्थयेत् । ॐ सन्तिति प्रतिवचनम् । ततः ॐ देवताभ्यः पितृभ्यश्च महासोगिभ्य एव च । नमः स्वधारे स्वाहायै नित्यमेव भवन्तिति इति त्रिः पठेत् । ॐ वाजे वाजे इवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमुता खतज्जा अश्वा मधुः पिवत मादमम पत्र्यां गर्भमावत् वारयत । विस्तृतं गर्भं कुमारं पुमांसं पुनः किञ्च तं पुंकरञ्जं पुंकरमा पद्मस्य माला यरोस्तो पुंकरञ्जो अश्विनकुमारो तावि-

पुष्करस्रजं नीलस्रजं दीर्घायुषं शुरुपक्षेतार्थः । पुष्पमालालंकृतम् । (३४) वाजे वाजे इति विस्मज्य अह्वत्रजेदिति कात्यायनः । मन्त्रस्तु । ॐ वाजे वाजे इवत
वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्जा अस्य मधः पिवत मादयध्वं तृष्ठा यात पथिभिर्देवयानैः । अस्यार्थः । वाजमन्त्रं तदस्यास्तीति वाजी । तथाचाभिधानकाण्डम् ।
वाजं स्यादन्नपक्षयोरिति । हे वाजिनः पितरः तदिदं श्राद्धदत्तमन्नं कृतमकृतं वा यूयं अबत रक्षत अश्वैरैर्यथा न लुप्याते तथा कुरुत । वाजे वाजे अग्ने अग्ने यदा
यदैव परिकल्पितं स्यादन्नं तदा तदैव अबत रक्षत इत्यर्थः । न केवलमन्नरक्षितारो यूयं किञ्च धनेषुपि धनेषु रक्षां कुरुत । किञ्चूता यूयं विप्रा विप्रमूर्तिधराः

यध्वं तृष्ठा यात पथिभिर्देवयानैरिति कुशत्रयेण ब्राह्मणस्थान् पितॄन् विस्मज्य पश्चाद्ब्राह्मणस्थान्देवान् उपवीती विस्मज्जयेत् । (३४)
ततः ॐ आ मा वाजन्य प्रमवो जगम्या देमे द्यावा पृथिवी विश्वरूपे आ मा गन्तुं पितरा मातरा युवमा मा सोमो-
इत्यतत्राय गम्यादिति मन्त्रेण प्रदक्षिणवारिधारया ब्राह्मणान् वेष्टयन् प्रणमेत् (३५) । ततः पात्रसमर्पणम् । पिण्डान् गोहजवि-

विप्रदेहस्था एव पितरो भुङ्क्ते यतः । पुनः कौदूशाः अमृताः अमरणधर्माः प्राणुपितृदेहस्थाः । पुनः कौदूशाः ऋतज्जाः सताशालिनः । किञ्च एतत् सव्यद्वानि नधुनि
मधुवदानन्दयुक्तानि पिवत पीत्वा च मादयध्वं हर्षयुक्ता भवत ह्येता भवत इत्यर्थः । किञ्च तृष्ठाः सन्तोः वैः पथिभिर्देवा यास्यति तैः पथिभिः यूयं गच्छत । मध इति ह्यन्नम
ह्यन्नस्यनागमः । (३५) ततः प्रदक्षिणीकृत्य प्रणमेत् इति कात्यायनः । मन्त्रस्तु । ॐ आमा राजस्य प्रमवो जगम्या देमे द्यावा पृथिवी विश्वरूपे आ मा गन्तुम् ।